FRIZON OCH LAGRUM — VÄRLDSARV OCH RIKSINTRESSE SOM KULTURMILJÖ OCH TILLVÄXTPOTENTIAL

Mattias Bäckström

Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvaret för detta delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter skall visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. (1 §. 1 kap. Lag om kulturminnen. SFS 1988: 950)

Kulturminneslagens portalparagraf lyfter fram en social logik som är annorlunda än den som grundas på ekonomisk rationalitet. Jag ska här försöka fånga konflikten som uppstår i krocken mellan de olika värdelogikerna. Lagen från 1988 skyddar bl.a. fasta fornlämningar – gravfält, ruiner och skeppsvrak – genom att undandra ett så stort fornlämningsområde som behövs för att bevara fornlämningens art och betydelse. Kulturmiljöns värden är dock endast i undantagsfall geografiskt avgränsbara och det innebär att områdets omfattning i landskapet inte gränslinjebestäms förrän en intressekonflikt uppstår och tillstånd söks för exploatering i närheten av fornlämningen. Ansvaret för kulturmiljön verkar alltså ligga utanför den verksamhet som är utvecklad med sikte på hög avkastning och som är föremål för en ekonomisk kalkyl för att spara arbete och vinna tid. Lagrummet beskriver i stället en samverkan mellan frivilliga verksamheter och institutionella tjänster som öppnar ett utrymme för gemensam suveränitet utanför ägandegränser och kommersiella förbindelser.

Kulturmiljön blir ett mikrosocialt mellanrum mellan den privata sfären och den makrosocialt offentliga sfären, en frizon där t.ex. frivillig hembygdsrörelse kan samarbeta med statligt understödd kulturmiljövård. Detta mellanrum

ska delas av alla just för att kunna vara en angelägenhet för hela nationen; brukarna måste med andra ord tillsammans bestämma vilka åtgärder som bör vidtas för att tillfredsställa dem själva och för att bevara och stärka värde-

110 na i deras gemensamma livsmiljö – annars blir kulturmiljön endast en enskild affärsangelägenhet mellan kontrakterade företag och reglerande myndighet. Filosofen André Gorz kallar detta gemensamma engagemang för ”arbete för oss” och definierar det som en verksamhet som varken är nödvändig eller nyttig, utan som är sitt eget mål – en frihet från det livsnödvändiga arbetet, en frihet som erövrar autonomiutrymmen där vi kan vilja det vi gör och ansvara för det.¹

Jag är inte ”hemma” enbart i rummet eller vrån där jag placerar min kropp och mina personliga tillhörigheter utan också i det välkända utrymme (hus, gård, gata, kvarter, by) som jag har gemensamt med andra personer eller privata gemenskaper. Eller det är snarare så att jag är hemma i detta gemensamma utrymme för samvaro under förutsättning att jag deltar i anordnandet, organiseringen, underhållet av det, i frivilligt samarbete med de andra brukarna. Arbetet ”för sig” finner då sin förlängning i arbetet ”för oss”, på samma sätt som familjegemenskapen förlängs i det informella kooperativet för närtjänster eller den informella föreningen för ömsesidig hjälp mellan grannar.²

Först i en sådan autonom verksamhet är kulturmiljön en nationell angelägenhet. Och först i detta utrymme för gemensam suveränitet kan kulturmiljön erkännas i sitt omätbara värde som mångfacetterad gåva till mänskligheten. Lagtextens sociala logik innebär också att en nedmontering av välfärdsstatens kulturmiljövårdande tjänster inte kan tänkas, eftersom det frivilliga samarbetet förutsätter en fritt vald verksamhet vid sidan av det avlönade arbetet. Kulturminneslagens portalparagraf havererar om ”arbetet för oss” flyttas över från den autonoma sfären till de kommersiella tjänsternas område. Och det gäller även den fysiska kulturmiljöns bevarandevärden, deras art och betydelse, eftersom de inte kan ha någon pri-

mär ekonomisk betydelse. Kulturvärden är nämligen i princip motsträviga mot ekonomisering: de har en annan rationaliseringsprincip än det ekonomiskt kalkylerbara och bryter mot dess inre logik.³

Kulturminneslagen är ett centralt styrdokument för landets kulturmiljövård, men samma logik återfinns också i Världsarvskonventionen som Unesco antog 1972 och Sverige ratificerade 1985:

The cultural heritage and the natural heritage are among the priceless and irreplaceable possessions, not only of each nation, but of mankind as a whole.

När dessa nationella och internationella dokument jämförs med det svenska miljöskyddets övriga lagtexter, miljöbalken och plan- och bygglagen, uppenbarar sig en värdeproblematik som sedan förstoras i de praktiska tillämpningarna: Hur omistliga är lagtexternas ovärderliga kulturmiljöer när de ställs mot samhällets rationellt ekonomiska tillväxtideal?⁴ Frågan är ständigt närvarande i museers och myndigheters vardagliga antikvariska arbete och motiverar därför en idéhistorisk undersökning. Jag har på så sätt situerat min kunskapsprocess i denna etiska ram. Institutionell miljöförstörelse, inkluderande kulturmiljöer, behandlas utifrån sociologen William E. Connollys tankar om begreppskonflikter och -revideringar som mycket viktiga dimensioner inom själva politiken:

Conceptual revision is involved in any political strategy that aims at reconstituting social life in modest or in radical ways.⁵

TEORI OCH METOD

Teori och metod är här grundade dels i den etiska utgångspunkten, dels i den vetenskapliga frågans komplexitet. Ramverket utgörs av

Gorz samhällsanalys som möjliggör en undersökning av frågans inneboende rationaliseringsprinciper. Han menar att varje modernt samhälle i praktiken är ett invecklat system bestående av interagerande undersystem med "spontan heteronomi", "programmerad heteronomi" och "autonomi". Inom heteronomins sfär är uppgifternas natur och innehåll heterobestämda, det vill säga utifrån bestämda, för att få individer och kollektiv, som själva är komplexa, att fungera som kugghjul i det stora maskineri som kallas för industri, byråkrati eller militär. Marknaden är en "spontan heteroreglering" utan vare sig centrum eller mål. I denna utopiska värld av obegränsade resurser och obegränsad tillväxt ersätter pengarna alla andra värden för att bli deras enda och kvantifierbara mått. Det innebär ett sammanbrott för de normativa, religiösa och moraliska vissheterna, eftersom den ekonomiska rationaliteten i princip aldrig står i tjänst hos något annat bestämt mål, utan endast har till syfte att maximera effektiviteten som den kan mäta genom kalkylen och vinstprocenten. Marknad och samhälle är på så sätt i grunden varandras motsatser, eftersom vars och ens rätt att obehindrat söka sin fördel innebär att inget tvång kan åläggas individen i namn av ett högre samhällsintresse eller översinnliga värden.⁶

Denna logik bär dock samtidigt inom sig sitt eget förfall: När alla söker sin egen fördel, leder det obönhörligen till allas ruin. Den ekonomiska rationaliteten har därför skapat institutioner och regelverk för att samhället ska fungera, det vill säga undersystem med "programmerad heteroreglering" – jättelika administrativa och industriella maskinerier där individerna fungerar på komplementärt och målrelaterat sätt. Tillväxtsamhället fungerar optimalt först när allt fast och beständigt förflyktigats genom den ekonomiska rationalitet-

ens endimensionella reduktionism och när livsmiljöns alla värden blivit reducerade till en kalkylerbar enhet där mesta möjliga vinst på minsta möjliga tid kan räknas fram.⁷

Gorz har dock upptäckt ett frihetens rike. Det handlar om en annorlunda samhällslogik som i dag endast existerar i det heteroreglerade systemets sprickor, men som skapar nya relationer i nya offentliga utrymmen. Här, inom de lösgjorda enklaverna, präglas livsmiljön av autonomins självdefinierande rationalitet och mångdimensionella värdegrunder. Det är i dessa fritidens frizoner som individer kan återupptäcka och uppfinna värderingar, livsmål och sociala relationer.⁸ Där framstår konflikten mellan rationaliseringsprinciperna och värdesystemen med full tydlighet. Den har beskrivits av idéhistorikern Sven-Eric Liedman:

Naturen presenteras som ett absolut värde vilket till varje pris måste värnas. Eftersom den ekonomiska kalkylen inte känner några absoluta värden utan bara relativa (priser kan vara högre eller lägre, inte absoluta) kommer miljötänkandet i konflikt med ekonomernas och den vanliga ekonomiska politikens krav. Miljöaktivisterna försöker också införa ett annat tidsperspektiv än det som blivit vanligt i den jäktade nutidsvärlden. Man talar om kommande generationer och deras rätt, medan dagspolitiken sällan har siktet ställt bortom nästa valrörelse och ekonomerna synes oförmögna att blicka bortom den just pågående hög- eller lågkonjunkturen.⁹

Natur- och kulturmiljövårdens juridiska dokument präglas av ett holistiskt synsätt som syftar till att främja en långsiktigt hållbar utveckling och en hälsosam framtida miljö. Men vi kan även framkalla en annan bild genom att använda mansforskaren Robert William Connells feministiska maktanalys. Lagtexterna visar då upp dels en hegemonisk, dels en un-

112 derordnad makthierarki som bägge finns inskrivna i uppsatsens frågeställning, men framför allt i materialets juridiska struktur som sätter ekonomisk-politiska hänsyn över miljöhänsyn och som låter naturvärden överskugga kulturvärden. Vid en sådan maktanalytisk läsning av miljöbalken och kulturminneslagen kommer vi att kunna särskilja olika miljötyper och uppfatta den miljömässiga rangordningen.¹⁰

LAGSTIFTNING OCH HANDBÖCKER

Naturvårdens lagar finns samlade i miljöbalken, medan kulturmiljövårdens paragrafer återfinns i kulturminneslagen, men också spridda i miljöbalken från 1999 och plan- och bygglagen från 1987. Uppdelningen speglar den fundamentala tudelning som sedan mer än ett sekel separerat bevarandepraktikerna i kultur och natur med två parallella diskurser: den antikvariska diskursen och miljödiskursen. De båda diskurserna existerar utan vare sig enhetlig begreppsapparat och allmän grundförståelse eller gemensamma tolkningar och teoretiserad problematik. Landskapet har blivit en arena för värdekonflikter mellan diskursernas företrädare som var för sig konstituerat två olika kategorier av landskap. Miljödiskursen skapar "miljö", medan den antikvariska diskursen skapar "kulturarv". Ett snarlikt inomvetenskapligt landskap med idéhistorisk stratigrafi kan även skönjas i natur- och kulturmiljövårdens speciallagstiftningar. Kulturmiljövårdens lagtexter bär spår av det tidiga 1900-talets monumentskydd och den typologiska fornforskningens användning av fornminnen som objektsskafferier för centralmuseernas skådesamlingar. Här finns även begreppslämningar från efterkrigstidens kulturminnesvård med sitt objektnriktade bevaran-

de av kulturhistoriskt märkliga byggnader och fasta fornlämningar i landskapet. Men där finns också skärvor av 1970-talets fysiska riksplanering med sin samhällsrelaterade kulturmiljövård och sina kulturhistoriska miljöer av riksintresse bevakade genom regional kulturmiljöbyråkrati och kommunala kulturminnesvårdsprogram. Kulturarvspraktikerna av i dag försöker att problematisera och historisera sin egen samhällsroll, men också formulera en samlad agenda för ny kulturarvsideologi fokuserad på historieanvändning och kulturarvsbruk: Hur använder människor själva sin historia och hur brukas kulturarv i föreningsverksamhet eller professionell affärsverksamhet och myndighetsbyråkrati? Dagens kulturarvsområde vill synliggöra det historiska landskapets helhetsvärden – sambanden mellan de enskilda kulturlandskapselementen och de visuella aspekterna, samspelet med naturmiljön och brukarnas kunskaper om företeelser, hantverk och traditioner. Kulturarvsinstitutionerna ifrågasätter med andra ord starkt om värdefulla kulturvärden kan urskiljas och fångas i rumsligt avgränsade och statligt kontrollerade monument, fornlämningsområden eller miljöer av riksintresse.¹¹

Liknande årsringar av tankegods kan urskiljas i naturvårdslagstiftningen. Det historiska landskapets mångfald av epoker möter på så sätt den biologiska miljöns artrikedom av i dag. Naturvärden har genom idén om biologisk mångfald som finns inskriven i miljöbalken rent formellt tagit steget vidare från de enskilda rumsliga miljöerna, medan kulturmiljövårdens egen sektorslagstiftning, kulturminneslagen, fortfarande är objektnriktad; kulturmiljövårdens utveckling och vidgade ambitioner har nämligen placerats inom naturvårdens hägn eftersom skyddsvärda områden skrivits in i miljöbalken som riksintressen eller natur-

och kulturresevat. Kulturmiljöns underordning i miljöhierarkin blir återigen tydlig, men vi kan också tyda den ekonomiska rationalitetens hegemoniska maktstruktur i kulturminneslagen. Där står ju att den som vill ta bort en fornlämning eller göra ingrepp i ett fornlämningsområde kan ansöka om tillstånd som kommer att beviljas av den regionala tillsynsmyndigheten länsstyrelsen då exploateringsintresset väsentligen överväger intresset att bevara fornlämningen med hänsyn till dess art och betydelse.¹² Miljövärdenas heteroreglering lyser dessutom igenom i miljöbalkens skälighetsregel som kan sägas vara den ekonomisk-politiska hegemonins brasklapp i andra kapitlets allmänna hänsynsregler:

7 § Kraven på hänsyn enligt 2–6 §§ gäller i den utsträckning det inte kan anses orimligt att uppfylla dem. Vid denna bedömning skall särskilt beaktas nyttan av skyddsåtgärder och andra försiktighetsmått jämfört med kostnaderna för sådana åtgärder. När det är fråga om totalförsvarsverksamhet eller om en åtgärd behövs för totalförsvaret, skall även detta förhållande beaktas vid avvägningen.¹³

Samma formellt detroniserande hierarki, när det gäller tillväxtideal och bevarandevärden, finns även inskriven i bevarandekområdets statligaste dokument: *Konventionen om skydd för världens kultur- och naturarv*. Världsarvskonventionen är mellanstatlig och i dess artikel 6 erkänns både staternas suveränitet och det privata ägandets helgd, men samtidigt också det idealistiskt färgade och autonoma samarbetet ”för oss” som överskrider dessa lagrum eftersom medlemsländerna ratificerat konventionen och frivilligt erkänt sina världsarv. Frizon står mot lagrum när chefredaktören för tidskriften *World Heritage* Michael F. Gibson medger att konventionen är en formell papperstiger:

Failure to comply with the recommendations of the World Heritage Committee is not followed by any sanction worse than delisting of the site (a step that has never yet been taken). No police and no court of law are there to enforce the Committee's decisions.

Styrkan ligger således inte i den ekonomiska rationalitetens logiska förlängning i ett övernationellt rättsväsende, utan i det mellanstatliga mellanrum, där de nationella miljöpraktikernas annorlunda tillämpning möjliggör solidariskt samarbete som sträcker sig över landgränser och domsrätt.¹⁴

KULTURMINNE, KULTURMILJÖ, KULTURARV

Vi har nu bekantat oss med de regelverk som omger fornlämningar, riksintressen och världsarv, men ännu inte kommit underfund om vad kulturminne, kulturmiljö och kulturarv egentligen är. Det verkar finnas historiska och kontextuella dimensioner häftade vid begreppen, men också förmodat neutrala beskrivningar som vid närmare betraktande visar sig vara politiskt och moraliskt värderande och formulerade utifrån ens egna åsikter om vad ”kulturarv” kan, bör och ska vara. Återigen befinner vi oss vid den vetenskapliga frågan i undersökningens kärnområde och det råkar vara en utmärkt utsiktspunkt för en närmare titt på dessa komplexa och svårfångade, men centrala begrepp för bevarandepraktikerna. För att ytterligare skärpa blicken, använder vi oss av det kulturanalytiska redskap som filosofen William B. Gallie konstruerade 1956: ”i grunden omstritt begrepp”. Han menade att det kunde finnas legitima motsättningar beträffande innebörden av sådana begrepp som ”kulturminne”, ”kulturmiljö” och ”kulturarv” eftersom olika människor utgår från skilda kri-

114 terier när de ska avgöra exakt vad de är. Meningsmotsättningar i värdefrågor kan med andra ord vara olösliga, men samtidigt rationella till sin natur. Gallie konstruerade det analytiska verktyget som förklarade hur det var möjligt med hjälp av sju tydliga kriterier på grundläggande omstriddhet.¹⁵

När det gäller bevarandepraktikernas begrepp är alla sju kriterier uppfyllda. Kulturminne, kulturmiljö och kulturarv är sammansatta och värderande begrepp med öppna strukturer. Begreppen hänssyftar till prestationer vars beståndsdelar som t.ex. unika objekt, karakteristiska miljöer eller levande traditionsbärare kan ordnas och varieras. Antikvarier och intendenten vid museer och myndigheter, men även kulturarvs-, musei- och miljöforskare vid universitet och högskolor, erkänner vidare lagtexter och institutioner som gemensamma auktoriteter, samtidigt som de debatterar dem i ideologidiskussioner inom *Museum 2000* och *Agenda Kulturarv*. Begreppens omstridda karaktär visar att de "står för något för någon" och att deras mening därför beror på vem som uttalar sig och i vilket samhälle. Just den insikten borde leda till att vi för över begreppen från den förmodat objektiva och inomvetenskapliga värdebaser till den socialt föränderliga och politiskt övertygande sfärens pluralistiska rationalism. Kulturminne, kulturmiljö och kulturarv blir då sociala konstruktioner som förändras över tid och rum genom att tolkas, omtolkas och nytolkas.¹⁶

Den strategiska och övergripande diskussionen om kulturmiljövård bedrivs framför allt inom kultur- och miljöpolitiken, men även tvärsektoriellt inom jordbruks-, transport- och skogspolitiken m.fl. Lagstiftningen är också uppdelad i en objektrinriktad kulturminneslag och en områdesfokuserad och målrelaterad miljöbalk. Placeringen av kulturmiljövårdens

dynamiska utveckling i naturvårdens miljödiskurs och speciallagstiftning är problematisk på många sätt. En grundläggande konflikt berör de humanvetenskapligt teoretiska problematiseringar och förmodat subjektiva synsätt som traditionellt underordnas naturvetenskapligt kvantitativa och förmodat objektiva metoder. Ytterligare en graverande omständighet finns inbäddad i kulturarvs- och miljöpraktikernas olika traditioner och organisationer som försvårar gemensamma slutsatser och professionell kommunikation på lika villkor.¹⁷

Hos lagstiftare och samhällsplanerare har miljökonsekvensbeskrivningar (MKB) seglat upp som en lösning på den gordiska värdeknoten, även om metoden i dag inte finns inskriven i kulturmiljövårdens speciallagstiftning. Den är däremot inskriven som krav i fler än 25 andra svenska lagar och ses närmast som ett universalredskap för att visa hänsyn till människors hälsa och säkerhet, miljön och hushållningen av naturresurser m.m. Metoden används av exploaterare både som arbetsprocedur och beslutsunderlag med syfte att öka miljöhänsynen och allmänhetens demokratiska deltagande under projektets förundersökning, utredning och genomförande. Enligt miljöbalken ska miljökonsekvensbeskrivning alltid integreras i utredningar av och beslutsunderlag för större exploateringsprojekt som motorvägs- och järnvägsbyggen, men där endast redovisa den huvudsakliga inverkan på miljön utan några krav på fullständighet.¹⁸

Miljöbalken reglerar både miljökonsekvensbeskrivningar och miljökvalitetsnormer. Här finns således direkta länkar mellan lagstiftning och tillämpad bevarandepraktik som kan vara av intresse för denna undersökning. Det finns en mängd handböcker för hur arbetet med konsekvensbeskrivningar ska utföras. Jag har för min undersökning valt den aktuella och

verksgemensamma *Boken om MKB*, men även handböcker från Vägverket och Riksantikvarieämbetet. Gemensamt för dem är att de agerar inom den programmerade heteronomins område, där den ekonomiska rationaliteten föreskriver en gemensam beräkningsgrund för landskapets alla miljövärden samt dessutom kvantitativa och förutsägbara metoder som bryter ned den goda tillväxtens 15 nationella miljö kvalitetsmål till handlingsvägar för ett långsiktigt hållbart samhälle.

Miljökonsekvensbeskrivningar är en komplex utredningsapparat som vid större projekt kräver en mängd specialister från olika fackområden. Experterna anlitas av exploatören för att ge neutrala och nyanserade granskningar av projektets delområden: buller och olyckor, fornlämningar och stadsbild, luftföroreningar och sötvattenspåverkan... De olika fackmännen behöver inte ha någon djupare kunskap om projektarbetet i sin helhet, men däremot måste deras redovisningar vara jämförbara i bl.a. tidsperspektiv och beskrivningsnivåer för att MKB-samordnare, exploatör och beslutsfattare ska kunna sammanställa landskapets olika värden och konkurrerande intressen till en samlad bedömning. Det historiska landskapets värden abstraheras således med hjälp av förutbestämda kriterier till olika beslutsavgörande miljöfrågor eller typlandskap som kan hanteras rationellt och kostnadseffektivt vid transportverkens projektutredningar.

Miljökonsekvensbeskrivningar sägs t.ex. vara både ett effektiviseringsverktyg som förverkligar resurssnålare projekt av bättre kvalitet och ett redskap för större miljöhänsyn. Förutsägelser om kulturvärdenas påverkan kan dock inte kvantifieras, men ska i stället hanteras systematiskt utifrån givna karakteriseringsgrunder för att kunna integreras i projektutvecklingen. Det kräver en metodutveckling för hete-

roreglerade kulturmiljövärden; nya analysverktyg och hjälpmedel utvecklas för nycertifierade MKB-specialister som med dem får en god överblick över bl.a. den regionala särarten och landskapsbildens kulturhistoriska dimensioner, men som också begränsas till ett projektorienterat tidsspann och en fastställd begreppsapparat.¹⁹

Tillväxten och samhällsekonomin står alltså jämt som överordnande principer när den programmerade heteronomin kan dela landskapet i konkurrerande intressen, i stället för att framstå i sin mångfald av autonoma miljövärden. Med en sådan exploaterande hållning och instrumentell natursyn har människan en självklar rätt att begagna sig av naturen som ett förråd av resurser för sina egna syften. I den presenterade tillämpningsmetoden tyglas dock tillväxtidealet och får förhålla sig till den svenska miljölagstiftningen och riksdagens miljö kvalitetsmål, som föreskriver en långsiktigt hållbar hushållning av landets naturresurser. Projektledare får med andra ord förhålla sig till fler frågor än bara ekonomi och teknik, även om miljön fortfarande strukturellt underordnas i lagstiftning och tillämpning. Vi har också sett att kulturmiljöns värden underordnas naturmiljöns inom regelverket och när vi senare skärskådar miljökonsekvensbeskrivningarna som integrerade utredningsverktyg vid vägutredningar i fysiska kulturmiljöer, så kommer vi att upptäcka att dessa dubbla hierarkier slår igenom på bred front i de slutliga beslut som egentligen ska representera en samlad bedömning av olika intressen.

Vilka är de kulturmiljöer som regionala, nationella och internationella kulturarvsinstitutioner en gång pekade (och pekar) ut som värda att skydda och vårda för kommande generationer? Vi ska nu besöka två av kulturmiljövärdens lagskyddade områden: Världsarv

- 116 Tanum i Bohuslän finns uppförd på Unesco:s världsarvslista över kulturarv av universellt värde för mänskligheten, medan Kvissle – Nolby – Prästbolet i Medelpad enligt miljöbalken 3 kap. 6 § är inskriven i Riksantikvarieämbetets förteckning över riksintressanta kulturmiljöer i Sverige. Väl ute i det fria ska jag försöka göra en tolkande beskrivning av miljöerna som grundar sig på kulturvärdenas art och betydelse – i motsats till de instrumentellt heteroreglerade värdebeskrivningar som riktas mot exploateringsprojekt, fysiska översiktsplaner eller turistbroschyrer. Ett källkritiskt synsätt och historisk-antikvariskt källmaterial i form av landskap, arkivalier och vetenskapliga texter är med andra ord fundamentalt för mina beskrivningar av de fysiska miljöerna, medan den idéhistoriska undersökningens metod och direkta källor i form av lagar, utredningar och program försöker fånga de principiella problem som antikvarier ställs inför vid sina möten med tillväxtsamhällets exploateringsideal: Hur omistliga är lagtexternas ovärderliga kulturmiljöer när de ställs mot samhällets rationellt ekonomiska tillväxtideal?

TANUM

Tanums hällristningsområde är ett enastående exempel på bronsålderskonst av högsta kvalitet. Motivens variationsrikedom är ett unikt vittnesbörd om livet under europeisk bronsålder. Samspelet mellan den kontinuerliga bosättningen och markanvändningen, såsom den avspeglas i hällristningarna, gravfälten och landskapet gör Tanumsområdet till ett enastående exempel på kontinuerlig mänsklig bosättning under åtta tusen år. (*Världsarvskommitténs motivering. Världsarvslistan nr 557. Unesco 1994*)

Vissa verksamheter är så platsbundna att samtal om alternativa lokaliseringar blir meningslösa. De fysiska förutsättningarna på en viss plats kan t.ex. ge unika möjligheter för att bryta guld. På samma sätt kan bevarandevärden vara av en sådan betydelse för hela mänskligheten att en diskussion om exploatering och intrång som förstör eller förminskar dem blir absurd. Nationen som förvaltar dessa kultur- eller naturvärden föreslår då området eller objektet för Unesco som upptar det på sin världsarvslista. Tillväxtidealets guldgruva får således en spegelbild i bevarandevärdets världsarvsområde. Tanum upphöjdes till ett sådant världsarv 1994.

Tanum präglas av sin långa kontinuitet med mänskligt liv från äldre stenålder fram till i dag. Landskapet i väst mot Skagerrak består av ett småskaligt och mosaikartat möte mellan vattendragens dalgångar och forntidens gamla skärgårdsklippor, nu bekransade av saltkrumma tallar och omgivna av böljande åkrar och betade ängar. I mitten finns den stora Tanumslättens fullåkerslandskap som delas av en mängd mindre och tre större vattendrag: Tanumsälven, Gerumsälven och Trättelandsån. Slättens vattendrag med sina viltstråk och lövträdsbarriärer bildar naturliga gränser för så-

dana bybildningar och gårdskomplex från järnålder och medeltid som Gerum, Hoghem och Solum. Längre österut stiger terrängen mot de höglänta och orörda bohusfjällen med hällmarker, skogstjärnar och högmyrar vid Kornbyberget. Norr därom formar Fossumsslätten ett mindre landskapsrum som förenas med Tanumsslätten av Gerumsälvens dalgång, men som i övrigt är avskild genom ett skogsbeklätt höjdmassiv.²⁰

Varje tid har sina egna karakteristiska lämningslokaler som likt årsringar skapar det historiska landskapets levande helhet. Världsarvets äldsta lämningsringar befinner sig dock längst ut i periferin. Boplatser placerades under äldre stenåldern i anslutning till strandkanten på en lättdränerad sluttning med god vattenförsörjning, närbelägna bärmarker och bra möjligheter till jakt och fiske. Vi finner i dag boplatserna i högt belägna områden runt omkring Tanumsslätten, eftersom landet höjt sig 50 meter sedan dess. Lämningarna från bronsåldern består i sin tur av ungefär 25 väl synliga kuströsen på bergstopparna runt slätten. Hövdingarnas gravar placerades här för att visa sjöfarare att en släkt hade överhöghet över kuststräckans land. Bronsålderssamhället är rikt illustrerat genom de unika hällristningslokalerna i Vitlycke och Aspeberget, Litsleby och Fossum. Världsarv Tanum utgör det gylene spännet i ett hällristningsbälte som sträcker sig över Bohuslän, Dalsland och Østfold med fler än 5 100 petroglyfer. Här finns en koncentration av ristningar utan motsvarighet i Europa och fler än 700 magiska figurer av skepp med dansande män, rituella samlag och krigare med svärd. Men även andra berömdheter bebor världsarvets hällristningslokaler som den över två meter långa *Spjutguden* samt *Kärleksparet*, *Lurblåsarna* och *Mannen med vaderna*. Ristningarna i Bohuslän tillhör de

sydliga jordbruksristningarna och knackades in på sluttande hällar som vette mot den väl skyddade vattenbassängen innanför den öriska skärgården. Det förekom inga boplatser och långhus invid hällristningarna varför de har tolkats som publika och avskilda platser för bl.a. riter och handel. Figurerna ger en bild av vad som var viktigt för människorna och hur de levde. Vi kan se boskap som betade på bronsålderns strandängar, medan människorna bedrev jakt och fiske samt brukade små åkrar med lätta sandjordar.²¹

Under äldre järnålder låg långhusen fortfarande kvar på sluttningarna runt slätten som nu tack vare landhöjningen hade blivit sankt ängar. Såväl slätten som sluttningen och skogens utmarker användes som betesmark, medan de likaledes livsnödvändiga små åkrarna låg på och runt gårdarna. Lämningarna från järnåldern består framför allt av gravhögar och gravfält med resta stenar anlagda på höjdrygar eller sluttningar i närheten av boplatserna. Tidens förfädersdyrkan manifesteras på så sätt i det historiska landskapet genom närheten mellan de levande och döda generationerna. De största gravfälten inom världsarvet ligger på den östra sluttningen vid Utäng. På en centralt belägen och strategisk bergstopp i direkt anslutning till gravfälten och gårdarna uppförde järnåldersbygdens bebyggare en fornborg till skydd för havets våldsmän och kanske de plundringståg längs kusten som, enligt sägner, skottar och irländare företog. Vite Krist introducerades i Norden under vikingatid och tidig medeltid. Samtidigt koloniserades Tanumsslätten av de omgivande sluttningssbostälernas inbyggare, och slätten fick de byar och gårdar som än i dag behåller sina forntida namn. Åkrarna placerades i direkt anslutning runt byarna och var fortfarande små, eftersom jordbruksredskapen inte klarade den tunga

118 lerjorden. Religionens sockencentrum blev nu Tanumshede med både kyrka och tingshus, gästgiveri och magasin. Bohuslän införlivades i Sverige 1658. På Kiettil Classon Felterus karta över landskapet från samma år syns föregångaren till både riksväg 2 och sedermera E6. Kronans manskap kunde med andra ord redan före avfärden planera övernattningar och raster i denna sin nya besittning. Vid passagen över stenvalvsbron i Hovtorp hade de full kontroll på tillryggalagd sträcka, eftersom milstenarna som än i dag kantar vägen visade såväl hel- som halvmil och fjärdingsväg. Om de kommit farande genom det historiska landskapet runt sekelskiftet 1800 hade de säkert upptäckt att slättens ångar hade odlats upp och den åker-expansion påbörjats som tvåhundra år senare skulle vara dagens fullåkerslandskap med helt kemifierat och motoriserat jordbruk.²²

VÄRLDSARV MOT EUROPAVÄG

Utbyggnaden av E6 genom Bohuslän planeras att äga rum mellan 1998 och 2007. Vägverket har delat upp detta omfattande vägarbete i tio delprojekt från Uddevalla i söder till Svinesund i norr. Varje delprojekt innefattar en lagstadgad planeringsprocess med förstudie, vägutredning, arbetsplan och bygghandling som tillsammans möjliggör ett förutsägbart och kostnadseffektivt projekt- och byggnadsarbete. Intressant för denna undersökning är framför allt det projektutvecklingsskede där vägutredningen fungerar som planeringsinstrument. Vid en vägutredning vägs nämligen olika allmänna intressen mot varandra: en väg som är av riksintresse för kommunikationsanläggningar kan t.ex. ställas mot ett område som är av riksintresse för kulturmiljövården. E6 är ett sådant riksintresse, men också av gemensamt intresse för EU. Vägsträckan ingår i det

Trans Europeiska Nätverket som antagits av ministerrådet och Europaparlamentet för att stärka ekonomisk och social integration och garantera internationell rörlighet av varor och personer på en infrastruktur av hög kvalitet. På utredningsdelen Rabbalshede – Tanumshede ställs dessa nationella och internationella tillväxtintressen mot motsvarande bevarandointressen, eftersom E6 sträcker sig över riksintresseområde KO52 och Världsarv Tanum. För att lösa en sådan konflikt föreskriver miljöbalken att företrädare ska ges åt det ändamål som på lämpligaste sätt främjar en långsiktig hushållning med marken och vattnet. Här krävs med andra ord en stark tro på att en rationell planeringsprocess kan ge en förnuftsgrundad konsensus och att det går att uppnå ett objektivt rätt beslut. Viktiga tänkare som Michel Foucault och Jean-François Lyotard har dock skarpt kritiserat både tanken om en övergripande ideologi som alla individer kan förhålla sig till och idén om ett idylliskt samtalsförlängning i konsensus. De stora berättelserna har i stället ersatts av mer subjektiva och provisoriska sanningar och de förmodat objektiva besluten av strukturella hierarkier och olika intressenters maktställning och inflytande i planeringsprocessen.²³

Vår tid är således tiden efter förnuftets storhetsdrömmar, men vår tids vägutredningar bedrivs fortfarande enligt konsensustradition

Världsarv Tanum som moralisk förpliktelse samt det större juridiska riksintresset KO52 för kulturmiljö. Kornbybergets naturmiljö med regionalt värdebedömda biotoper av klass II och III. Aktuella vägalternativ för E6: Röd 23, Röd Mitt och Röd 4. Vägverkets karta i den kompletterade vägutredningen 2001.

120 nen och anpassar således en mängd tekniska beskrivningar och konsekvensbeskrivningar med hänsyn till varandra så att en samlad bedömning underlättas. Konsekvensbeskrivningarna arrangeras i sin tur sinsemellan för att nå ett gemensamt beslutsunderlag ”som gynnar hållbar utveckling med tanke på såväl miljöaspekter som sociala och ekonomiska aspekter i ett långsiktigt perspektiv för kommande generationer.” Här analyseras effekter och konsekvenser relaterade till bl.a. tillgänglighet, transportkvalitet, trafiksäkerhet, trafikekonomi, miljö och regional utveckling. Vägverket räknar i sin handbok från 2002 *Miljökonsekvensbeskrivning inom vägsektorn* upp ett otal informationskällor inom statliga myndigheter, kommunala förvaltningar, universitetsinstitutioner och lokala föreningar som bör konsulteras beroende på vägprojektets karaktär och miljöns känslighet. Vid vägutredningen för E6 Rabbalshede – Tanumshede bedömde t.ex. Riksantikvarieämbetet UV Väst och Bohusläns museum kulturmiljöns bevarandevärden och blev på så sätt två kulturarvsröster bland hundratalet andra röster i kören av konsekvenser som exploatören Vägverket Region Väst dirigerade vid sidan av projektets orkestrering av de tekniska analysinstrumenten.²⁴

Syftet med vägutredningen för etappen Rabbalshede – Tanumshede som utfördes 1998–99 var att ta fram underlag för val av vägkorridor och vägsektion för fortsatt projektering. Projektledningens rekommendation kom att bli en mindre motorvägstyp som kallas för fyrfältsväg med mitträcke. Utredningens vägkorridorer genom landskapet kom att gruppera sig i tre huvudstråk med sju intressanta korridorer. Alternativ Röd 1 stakades längs den befintliga vägen genom världsarvsområdet, medan Blå korridor drogs väster om världsarvet. Grön korridor fick sin sträckning öster om

Världsarv Tanum tillsammans med fyra andra vägkorridorer Röd 2, 23, 3 och 4 som däremot vek av västerut för att fortsätta inom områdets gränsmarkeringar. Vägutredningen presenterade, utom de tekniska beskrivningarna, fyra större konsekvensbeskrivningar som kom fram till olika rekommendationer. Men efter avvägningsprocessen återstod endast två korridoralternativ för vägutredningen: det bästa ekonomiska alternativet Röd 23, samt det sämsta alternativet för naturmiljön, men bästa för kulturmiljöns världsarvsområde Röd 4.²⁵ De bägge vägkorridorerna bedömdes som likvärdiga ur trafiksynpunkt och därmed behövde projektledningen endast väga följande värden mot varandra för att nå en samlad bedömning av de intressen som vägutredningen klassificerat: E6-projektets ekonomiska ramar uppställda av Vägverket i *Nationell plan för väg- och transportsystemet för perioden 1998–2007*, Kornbyberget bedömd av Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län som en värdefull och ostörd naturmiljö med biotoper av klass II och III, samt Tanum upptagen på Unesco:s världsarvslista som en kulturmiljö av universellt värde för mänskligheten och inskriven i Riksantikvarieämbetets förteckning över riksintressanta kulturmiljöer i Sverige. Vägutredningens samlade bedömning utformades slutligen som en rekommendation att ny E6 skulle byggas ut i korridor Röd 23 och endast om regeringen anvisade ytterligare 230 miljoner kr i korridor Röd 4.²⁶ Slutsatserna innehöll framför allt ekonomiska och tekniska aspekter, men berörde även natur- och kulturmiljö:

Vid utvärderingen av de olika vägalternativen har världsarvsproblematiken vägt mycket tungt. Mot detta intresse skall ställas andra tunga faktorer såsom *vägens syfte* att utgöra en effektiv och säker transportled, *kostnadsaspekter*, såväl i anläggningsskedet som samhälleli-

ga kostnader på lång sikt, samt *övrig miljöpåverkan* på natur- och kulturmiljö, jordbruk och boendemiljö.²⁷

EKONOMI, NATUR ELLER KULTUR?

Världsarvsproblematiken vägde alltså mycket tungt vid utvärderingen, men ändå väldigt lätt i den slutliga rekommendationen: Projektorganisationen för utbyggnaden av E6 förordade Vägverkets nationella plan och ekonomiska ramar för just E6-projektet. Handlar det här egentligen om förnuftsgrundad konsensus efter en sammanvägning av intressen, eller är det kanske snarare ett logiskt beslut till följd av de strukturella makthierarkier inom lagstiftning, handböcker och tillämpning som sätter den ekonomiska rationalitetens nationella planer före miljöns bevarandevärden, samt låter naturmiljön övertrumfa kulturmiljön – även när det gäller en regional klass II-biotop mot ett världsarvsområde? Svaret finns inskrivet i vägutredningen som fenomen eftersom det i sig finns till för att skapa ett rationellt och kostnadseffektivt projekt som grundar sig på den ekonomiska rationalitetens jämförbara storheter och förutsebara resultat. Världsarvets status och värde beskrivs i och för sig gång på gång i vägutredningen, men en än mer rättvisande värdeanalys möjliggör den programmerade heteronomins endimensionella klassifikationssystem. Det anger vad i Bohuslän som är mest värt för det tillväxtsamhälle som tillämpar miljöbalken i miljökonsekvensbeskrivningar: 1. Vägverkets nationella plan för E6; 2. Länsstyrelsens klass II-biotop på Kornbyberget; 3. Unesco:s världsarvsområde Tanum.

Formen för miljökonsekvensbeskrivningarna styrs inte av den fysiska miljön, där världsarvets enastående bevarandevärden borde föregå natur- och kulturmiljöer av regionalt eller lokalt intresse, utan av handböckernas ex-

empel på redovisning där naturresurser med bl.a. jord- och skogsbruk kommer först för att följas av naturmiljö, kulturmiljö och friluftsliv. Markens ekonomiska avkastning säkras alltså i checklistornas matriser före natur- och kulturvärdena. Naturmiljön beskrivs före kulturmiljön och världsarvet både i miljökonsekvensbeskrivningen och den senare kompletteringen för E6-etappen. Vad som kan tyckas vara enkla checklistor visar sig vara värdeladdade och politiska matriser som medverkar till att konservera rådande hierarkier i vägutredningens beslutsrekommendationer.²⁸

Vägutredningens rekommendation av korridor Röd 23 för utbyggnaden av E6 möttes under 1999 och 2000 av skarp kritik från kulturarvsinstitutioner på lokal, regional, nationell och internationell nivå. Röd 23 sökte sig nämligen nedför den fornlämningsrika sluttningen vid Utäng och Ljungbytorp i världsarvets östra del och mittemellan ett större järnåldersgravfält och en fornborg. Kulturmiljövärdena menade att vägkorridorens läge var illa valt, eftersom det innebar ett direkt intrång i randzonen mellan Tanumslätten och Bohusfjällen som i alla tider varit attraktiva boplatslägen. Men alternativet skapade också en barriär som effektivt bröt sambandet mellan slätten och dess omlands berättelser om liv och död under brons- och järnålder. Röd 4 däremot drogs över de höglänta och perifera delarna öster om fornborgen och passerade världsarvsområdet i ett orört skogs- och bergområde mellan Tanumslätten och Fossumslätten. Terrängen kring Kornbyberget var dock vägbyggnadsmässigt svårhanterligt, samtidigt som alternativet innebar att vägen skulle bli 230 miljoner kr dyrare och 900 m längre än Röd 23 samt att en lång bro skulle behöva byggas över Gerumsälvens dalgång. Unesco:s världsarvskommitté hade konsulterats redan 1998

122 och entydigt rekommenderat Röd 4 efter ett besök av deras världsarvskoordinator. Länsstyrelsen i Västra Götaland förordade också Röd 4 och sade därmed nej till utredningens vägförslag, medan Riksantikvarieämbetets världsarvssamordnare kunde ”konstatera att det stora vägprojekt som nu planeras i Tanum utgör ett allvarligt hot mot dessa värden och därför är det i princip oförenligt med världsarvet.” Samtidigt betonade Vägverkets regionchef och kommunala representanter i projektledning- en att vägen skulle bli samhällsekonomiskt mindre lönsam, att etappen skulle fördyras med 40 procent och att höga naturvärden skulle förstöras om Röd 4 genomfördes. Landsantikvarien och chefen för Bohusläns museum hyste i stället oro för konsekvenserna om staten skulle gå på utredningens linje (Röd 23) och fick medhåll av chefen för Vitlycke museum som tydliggjorde att sambandet mellan hållristningslokalerna och det omgivande landskapet skulle klyvas av motorvägen. Tanums kommunalråd och representant i vägprojekt- ledningen menade däremot att de hellre valde en bättre E6 och att det var orimligt att kom- munen skulle behöva ta konsekvenserna av ett världsarv som de inte bett om. Ovädret som dragit fram på dagstidningarnas debattsidor och runt sammanträdesborden tilltog i styrka under våren 2000 när Riksantikvarieämbetet för att förtydliga argumenten mot Röd 23 pre- senterade sin videofilm *Världsarv i fara*.²⁹

Stormen i Tanum bedarrade tack vare för- nyade överläggningar där en gyllene medelväg presenterades av Vägverket: Röd Mitt. Kom- promissförslaget stakades ut mittemellan de andra vägalternativen och hade samma förde- lar för världsarvet som Röd 4, men innebar en kortare sträcka. En kompletterad vägutredning genomfördes. Vid sammanvägningen av de oli- ka intressena blev Röd Mitt nytt huvudalter-

nativ för kulturmiljövården, medan Röd 23 ånyo beskrevs som bäst ur bl.a. ekonomisk- tekniska aspekter och för naturmiljön och fri- luftslivet:

Med två oförenliga riksintressen skall, enligt MB 3 kap 10§, företräde ges åt det ändamål som på lämpligaste sätt främjar en långsiktig hushållning med marken, vattnet och den fysiska miljön i övrigt. För alla tre kor- ridorerna ställs vägentresset mot kulturmiljö- och na- turmiljöintressen. Vid en samlad bedömning framstår Röd 23, med skyddsåtgärder och föreslagna kompen- sationsåtgärder i världsarvsområdet, som bättre än de övriga alternativ³⁰

Miljöbalkens lagrum innefattar det juridiska begreppet ”riksintresse”, men inte ”världsarv”. Sverige har undertecknat konventionen och därigenom åtagit sig att skydda världsarven med hjälp av nationell lagstiftning. Regering- en anser också att nuvarande regelverk och organisation för detta skydd är tillfredsställan- de. Det är en fin tanke med en internationell frizon som möjliggörs genom nationella lag- rum. Självförverkligande verksamheter utan- för samhällets försörjningskrav kan därigenom spira i samarbetet mellan professionell kultur- miljövård och frivilligt föreningsarbete. Väg- utredningar manövrerar dock inom den juri- disk-ekonomiska sfärens komplexa specialist- verksamheter där landskapets värden abstra- heras till kvantifierbara storheter och där lag- texter definierar verksamhetens gränser. Det är därför typiskt att konflikten i Tanum sked- de på två fronter: vägexploatören fokuserade på gränsmarkeringen mellan världsarvsområ- det och övrig mark, medan bevarandeinstitu- tionerna utgick från kulturmiljöns kärnvärden. Vägverket hade med andra ord uppfattat en definitiv gräns för särskilt skydd och hänsyn under det att Riksantikvarieämbetet sett hur miljöns specifika värden avklingar långt utan-

för världsarvsområdets ramar. Röd 23 har även ur denna synvinkel fungerat som katalysator för värdekonflikten eftersom fornborgen ligger utanför gränsen för Världsarv Tanum; borglämningen har å ena sidan varit närmast diskvalificerad som världsarvsvärde men, innesluten av såväl miljöbalkens riksintresseområde som kulturminneslagens fornlämningsområde, samtidigt varit av betydande värde för världsarvet som omistligt element i det historiska landskapets helhet. Vi upptäcker återigen den programmerade heteronomins förlängning i juridiska definitioner av ägande och avkastning på kollisionskurs mot autonomins omätbart diffusa och onyttiga värden och inser att en sådan moralisk förpliktelse som ett världsarv rent principiellt inte kan försvaras inom en vägutredning eftersom juridik och moral är två helt skilda rationaliseringsprinciper.³¹

KVISSLE – NOLBY – PRÄSTBOLET

Unik fornlämningsmiljö där kombinationen av ett gravfält med flera storhögar, varav en är Norrlands största, en runsten och en tidigmedeltida gårdskyrkoruin representerar en sannolik stormannabebyggelse under järnålder och tidig medeltid och utgör en av de tydligaste markeringarna av förhistorisk och tidigmedeltida makt och status norr om Dalälven. (*Motivering, område med kulturmiljövärden av riksintresse. Y 4. RAÄ 1996*)

Den riksintressanta kulturmiljön Kvissle – Nolby – Prästbolet bildar ett väl angränsat landskapsrum eftersom den är kringskuren av Ljungan med sin upptorkade älvgren ”kvisslet”. Den mäktiga Nolbykullen med historisk vårdkase och modern 3G-mast utgör fonden för detta ”Norrlands Birka”. Här börjar i geologisk bemärkelse Höga Kusten. Landhöjningen präglar över huvud taget starkt hela riksintresseområdet med dess fornlämningar: Höjden över havet ger en horisontell stratigrafi i området och på så sätt illustreras ett tidsspänn på tvåtusen år direkt i landskapet. Redan vid 300- och 400-talet hade området en särställning i Norrland. Läget vid Ljungan innebar att den styrande ätten kunde kontrollera handeln med järn och skinn från inlandet, men framför allt att de kunde skeppa varorna vidare till sydligare nejder och de romerska provinserna. Här uppfördes under loppet av ett par hundra år tolv storhögar, varav en är Norrlands största. I samband med utbyggnaden av Ostkustbanan 1919 undersöktes en av storhögarna. Bland fynden fanns provinsialromerskt glas och en Vestlandskittel av brons med samma ursprung. Fynden påvisade förbindelser med romerska provinser i nuvaran-

124 de Belgien och södra Tyskland, men också en transportled längs norska västkusten över Kölen och till Medelpad. De långväga kontakterna framstod än mer tydliga med fyndet av ett romerskt solidus från 364–375 e.Kr.³²

Kvissle – Nolby – Prästbolets långa kontinuitet som maktcentrum manifesteras överallt i landskapet. Alldeles i närheten av storhögarna finns t.ex. ruinen av ett gårdskapell av sten från omkring år 1200. Patronatskyrkans uppförande innebar att prästgården förlades här i Tuna och inte vid sockenkyrkan ett par kilometer bort. Ätten vid Ljungans utlopp hade med andra ord redan under romansk tid behållit sin makt i minst tusen år. Spåren i landskapet vittnar om den ätten, om anfäder och arvingar, men också om generationer av undersåtar och om vidlyftiga handelsresor. Burestenen bär runor och kors från tiden för kristendomens införande, medan bönerna vid de vikingatida gravfälten riktades till asarna; järnålderns bostäder och åkrar ligger än i dag synliga som långhusterrasser och odlingsrösen med överlappande storhögar från folkvandringstiden. Det omgivande landskapet visar helheten och kontexten i en utveckling från regional överhöghet under järnåldern via medeltiden och begynnande nationell centralmakt fram till dagens globala samhälle. Maktens symboler finns här bevarade i sitt sammanhang, men också historierna om kungens och kyrkans män vid deras färder längs Norrstigen och deras möten med Ljungans färjkarlar. Resenärerna längs lands- eller sjövägen tog sig genom ett levande landskap som bevarade sägner om dem. Vi kan därför än i dag höra i bygden eller arkiven om prästfrun Louise von Burghausens flykt från en turkisk furste, Carl von Linnés jakt på okända växter på Nolbykullen och kung Björns vikingatåg: ”Björn var kung i Njurunda. Han gjorde ett vikingatåg

söderut och hade stor framgång, varför han förde med sig många krigsfångar hem. Dessa voro kristna. Genom dem omvändes folket i Nolby och Wästbo och så blev kyrkan byggd.” Men landskapet från förr lever också i nuet. Här finns en kontinuitet av mänskligt liv som sträcker sig över två tusen år. Åkrarna odlas fortfarande av traktens bönder och marken i Tuna ägs intill denna dag av församlingen. Delarna är i sig unika och markerar var för sig en framväxande centralbygd, handelscentrum och småkungadöme. Men summan av delarna, den välbevarade helheten, gör detta historiska landskap till ett av de märkligaste i Norrland och Sverige.³³

RIKSINTRESSE FÖR KULTURMILJÖ MOT KOMMUNAL VATTENTÄKT

Vägutredningen för E4 Sundsvall delen Myre – Skönsberg har liksom E6-utredningen bestått av två led. Men medan den bohuslänska exploatören endast behövde komplettera det äldre dokumentet, krävdes det en helt ny process i Medelpad, eftersom miljöbalkens och väglagens regler om samråd, miljökonsekvensbeskrivningar och formell utredningsgång hade tillkommit. Den tidigare vägutredningen från 1997 byggde till stora delar på Sundsvalls kommuns fördjupade översiktsplan ÖPL/Trafik 92, vars syfte var att förbättra vägstandarden på ett miljömässigt godtagbart sätt och att samplanera utbyggnaden av E4 till motorväg med Ostkustbanans nya sträckning. Översiktsplanen var nämligen en kommunal planförlängning av den statliga utredningen *Rent till 2000 – miljöprojektet Sundsvall – Timrå* från 1990 som särskilt inriktats på hur trafik- och miljöfrågor skulle kunna samsas med hjälp av en parallell utbyggnad av god kollektivtrafik, järnvägstransport och vägstandard. Vägutredning-

*Riksintresseområde
Kvissle – Nolby –
Prästbolet som
kärnområde i det
kombinerade
riksintresset Nedre
Ljungan. Skyddsom-
rådet för Nolby
vattentäkt och
vägalternativen för
E4 från 1997 och
2000: Alternativ A/
H, Alternativ B och
Alternativ G.
Vägverkets karta i
vägutredningen
2000.*

126 en skulle på så sätt slå fast översiktsplanens intentioner och därmed redovisa förslag för vägkorridor samt reservera markområde för järnvägen.³⁴ Översiktsplanen förblev dock formellt sett en papperstiger eftersom skyddet i dåvarande naturresurslagen för bl.a. riksintresset Kvissle – Nolby – Prästbolet inte omsattes i enlighet med plan- och bygglagens första kapitel:

3 § Varje kommun skall ha en aktuell översiktsplan, som omfattar hela kommunen. Översiktsplanen skall ge vägledning för beslut om användningen av mark- och vattenområden samt om hur den byggda miljön skall utvecklas och bevaras. Översiktsplanen är inte bindande för myndigheter och enskilda.—

Regleringen av markens användning och av bebyggelsen inom kommunen sker genom detaljplaner. En detaljplan får omfatta endast en begränsad del av kommunen.—

För begränsade områden av kommunen som inte omfattas av detaljplan får områdesbestämmelser antas, om det behövs för att syftet med översiktsplanen skall uppnås eller för att säkerställa att riksintressen enligt 3 eller 4 kap. miljöbalken tillgodoses.³⁵

Kvissle – Nolby – Prästbolet skulle med andra ord egentligen haft skydd av såväl den kommunala planlagstiftningen som den nationella miljölagstiftningen, men Sundsvalls kommun antog aldrig en juridiskt bindande områdesbestämmelse fastän den skulle ha tryggt syftet med översiktsplanen ÖPL/Trafik 92 och säkerställt skyddet för kulturmiljön av riksintresse. Det lokala lagrummet för skydd hade således satts ur spel – återstod det nationella lagrummet, för vilket Länsstyrelsen i Väster-norrlands län hade tillsynsansvar. I det dåvarande PBL/NRL-systemet, men också i det nu aktuella mellan plan- och bygglagen och miljöbalken, gällde inte kommunens planmonopol för användning av mark och vatten i fall,

där riksintressen hotades. Riksintressena hade instiftats för att garantera att en majoritet i en enskilda kommun inte skulle kunna förstöra värden som befunnits vara en angelägenhet för hela landet.³⁶

E4 bedömdes vara ett riksintresse för kommunikation. Under vägutredningen stötte detta nationella vägintresse på ett större och kombinerat riksintresseområde som löpte längs hela nedre Ljungan. Naturvärden såg här ett värdefullt ravinlandskap med speciell flora och intressant geologi, medan kulturmiljövärden tog fasta på dalgången som en av Norrlands äldsta kulturbygder. Friluftslivets riksintresse beskrevs slutligen utifrån de goda förutsättningarna för naturupplevelser och fiske m.m. Passagen av E4 genom området hade dock i översiktsplanen bedömts vara förenlig med riksintressena och därför kunde vägutredningen presentera fyra alternativ över Ljungans dalgång. Terrängkorridorerna A-Midskog, F-Allsta och H-Stockvik-Sidsjön passerade alla över skyddsområdet för Nolby vattentäkt, medan G-Kusten drogs rakt igenom ännu en kulturmiljö av riksintresse som överlgrade den större: Kvissle – Nolby – Prästbolet.³⁷ Vid den samlade bedömningen av trafikanteffekter, miljöeffekter samt buller och avgaser framstod alternativen G och H som de klart bästa:

Kustalternativet G är bäst utifrån övergripande trafikfunktion, medan alternativet H är bättre med hänsyn till effekterna i Sundsvalls centrum. Alternativen har även skilda för- och nackdelar med hänsyn till natur, kultur och landskapsvärden.³⁸

Rekommendationen blev en kombination av korridorerna där alternativet H-Stockvik-Sidsjön förordades vid passagen över Ljungan fastän kostnaden blev 160–200 miljoner kr högre än G-Kusten. Vägutredningen förordade förslaget med tanke på att Sundsvalls kommun

redan hade förkastat alternativ G i sin översiktsplan eftersom det innebar för stort intrång i kulturminnet och närrekreationsområden och var sämre med tanke på Ostkustbanans dragning. Vägverket Region Mitt hade där- emot samtidigt förordat G-korridoren, som varit aktuell för motorvägsbygge sedan 1950-talet, med motiveringen att den avlastade befintlig E4 mest och var billigast.

Kvissle – Nolby – Prästbolet är en intressant provkarta över den antikvariska diskursens utveckling under 1900-talet. Här syns den tidiga fornforskningens ensidiga strävan efter föremålsinsamling. Den innebar bortschaktade storhögar för att dra fram järnvägen. Men också paradigmskiftet i och med 1942 års fornminneslag framträder, vilket medförde ett starkare skydd av de fasta fornlämningarna i landskapet. Riksantikvarieämbetets nationella fornlämningsinventering som bedrevs samtidigt märks på R-markeringarnas mångfald med 40 fornlämningslokaler och 114 separata anläggningar markerade på den ekonomiska kartan över området. Mängden fornlämningar och dess värde låg i sin tur till grund för att Länsstyrelsen i Västernorrlands län i rapporten *Fysisk riksplanering kulturminnesvård* från 1977 noterade området som riksintresse. Bevarandeområdet utvidgades när objektnriktningen ersattes av kulturmiljövårdens miljötänkande. Det blev slutligen juridiskt bindande när riksintresse skrevs in som begrepp i naturresurslagen 1987. Kulturarvsresumén avslutas med nutidens strävan efter jämförbarhet vid avvägningssituationer som vägutredningar. På så sätt utsattes Kvissle – Nolby – Prästbolet 1996 för ännu en antikvarisk värdebedömning och denna gång med syfte att revidera de beskrivande texterna utifrån den nationellt antagna *Ordlista med kulturhistoriska begreppsdefinitioner till miljöer av riksintresse för kulturmiljövården*.³⁹

Den första vägutredningen gick i stå på grund av att E4 Sundsvall senarelades i Vägverkets förslag för *Nationell plan för vägtransportsystemet för perioden 1998–2007*. Mindre än ett år senare gav dock regeringen Vägverket i uppdrag att fortsätta planerings- och utredningsarbetet. Eftersom miljöbalkens krav vunnit laga kraft när vägavsnittet åter aktualiserades, så fick utredningen från 2000 göra ett omtag av hela processen. Här skulle det aktuella åtgärdsbehovet för E4 klarläggas även om fyra intressanta alternativ utkristalliserats redan under förstudien och det utvidgade samrådet. Två alternativ förlades till befintlig E4 där det ena endast innefattade en förbättring och det andra en större ombyggnad. Nybyggnadsalternativ A var i sin tur identiskt med korridoren H-Stockvik-Sidsjön och dess passage över det inre skyddsområdet för Nolby vattentäkt på Ljunganåsen, medan nybyggnadsalternativ B i mångt och mycket liknade det gamla förslaget för motorväg, G-Kusten, men passerade genom riksintresseområdet Kvissle – Nolby – Prästbolet längre västerut. Korridor B beräknades vara 40 procent billigare än A och passerade dessutom nedströms skyddsområdet för Nolby vattentäkt, samtidigt som den slingrade sig fram mellan traktens naturvårdsobjekt för att i stället ta sikte på kulturmiljövårdens nationella och lokala intresseområden. De dubbla värdesystemen – ekonomins hegemoniska och miljöns underordnade hierarkier – syns med andra ord inte bara i lagstiftning och handböcker som tillämpades för E4 Sundsvall, utan även i vägutredningens disposition och på kartan över utredningsområdet. Vägverkets handbok från 1995 *Miljökonsekvensbeskrivning för vägar* användes under denna vägutredning och där kan vi på nytt upptäcka checklistornas omedvetna upprepan- de av tillväxtsamhällets maktrelationer för all-

128 männa miljöintressen: naturresurser, naturmiljö, kulturmiljö, rekreation/friluftsliv o.s.v. Hierarkierna blir särskilt tydliga när vi ser att vägutredningen ägnar ett helt kapitel, *10 Nolby vattentäkt*, åt att beskriva naturresursens problematik, medan Kvissle – Nolby – Prästbolet får sökas i miljökonsekvensbeskrivningens kapitel *15.4.3 Miljö* som börjar med naturmiljö, fortsätter med ytvatten för att sedan komma till de olika kulturmiljöerna. Men inte ens här i underrubrikernas finstilta landskap behandlas Kvissle – Nolby – Prästbolet som separat riksintresse, utan endast som del av det kombinerade riksintresseområdet Nedre Ljungan: ”Kvissle – Nolby – Prästbolet är ett kärnområde inom det större riksintesseområdet Ljungans dalgång.”⁴⁰

Vid bedömningen av nybyggnadsalternativen beskrevs trots allt valet mellan A och B som en avvägning mellan tre starka intressen: ”E4 som riksintresse för kommunikation, Kvissle – Nolby – Prästbolet som riksintresse för kulturmiljön och Nolby vattentäkt och Ljunganåsen som står i konflikt med ett av de av Riksdagen antagna miljömålen och EU:s ramdirektiv om skyddande av viktiga grundvattenresurser.” Eftersom det riksintresse som väg E4 utgör skulle uppfyllas i bägge fallen, återstod alltså det kommunala vattenbolagets skyddsområde mot riksintresset för kulturmiljövärden. Vid den slutliga avvägningen förordade Vägverket Region Mitt i första hand nybyggnad enligt alternativ B med stöd av miljöbalkens försiktighetsprincip och skälighetsregel, men också med stöd av dess hushållningsbestämmelse för vattenförsörjning och förklaring av oförenliga riksintressen. Försiktighetsprincipen, 2 kap. 3 §, grundas på den internationella *Polluter Pays Principle* och innebär att redan risken för skador eller olägenheter medför skyldigheter att vidta de åtgärder

som behövs för att undvika negativa effekter på hälsa och miljö. Vi ser att den unika kulturmiljöns omätbara värden i sägner, runstenar och långhusterrasser står mot Nolbyräkens kvantifierbara värden i form av 2,5 miljoner kubikmeter vatten som Sundsvall Vatten AB pumpar upp per år. Vägverket står enligt försiktighetsprincipen som ansvarig för att avhjälpa eventuell skada antingen det gäller de oersättliga fornlämningar som ligger utanför den ekonomiska prisbilden eller varje liter förorenat vatten som kan beräknas och ge enorma skadeståndskrav i reda pengar. Miljöbalken underordnar med andra ord kulturvärdena även i denna sin grundläggande hänsynsregel om försiktighet och gör dessutom beslutsprocessen enkel eftersom förstörda kulturmiljöer inte kan utgöra skäl för framtida ersättningsdiskussioner, medan naturresurserna kan kostnadsberäknas matematiskt i all framtid (kostnaden för en liter förorenat vatten kan beräknas intill minsta öre, men vad kostar en långhusterrass som schaktats bort?).⁴¹

MAKTHIERARKIERNAS RANGORDNINGAR

Vägutredningen anförde även direkta kostnader som skäl för valet av alternativ B och menade att miljöbalkens skälighetsregel, 2 kap. 7 §, var tillämplig eftersom alternativ A beräknades kosta 260 miljoner kr mer än B. Vi minns skälighetsregeln som den programmerade heteronomins ekonomiska brasklapp i miljöbalken och här ser vi den alltså tillämpad på en fysisk kulturmiljö. Rekommendationens övriga hänvisningar till miljöbalken tyder inte heller på några andra rationaliseringsprinciper, utan består av samma maktrelation där den ekonomiska kalkylen och markens avkastningsmöjligheter är överordnade och ligger

bakom miljöbalkens hushållningsregel för vattenförsörjning, 3 kap. 8 §. Slutligen anfördes den bekanta lagtexten om oförenliga riksintressen, 3 kap. 10 §, som öppnar miljöbalken för en oreflektad värdediskussion vid t.ex. vägutredningar där ett slutligt beslut med nödvändighet kommer att styras av makthierarkiernas rangordning: 1. E4 Sundsvall, kostnad för nybyggnadsalternativ; 2. Nolby kommunala vattentäkt, inre skyddsområde; 3. Kvissle – Nolby – Prästbolet, riksintressant kulturmiljö.

En antikvarisk bevarandelogik står inte att finna i miljöbalken. Kulturminneslagens anorlunda portalparagraf och immateriella kulturarvsdimension behöver med andra ord inympas i miljödiskursens lagstiftning för att en antikvarisk tillämpning av miljöbalkens lagrum för kulturmiljöer ska kunna ske. Eller så omplanteras riksintressebegreppet i kulturarvspraktikernas speciallagstiftning tillsammans med miljöbalkens kulturresevarsinstitut på det sätt som *Kulturarvsutredningen* föreslog 1996 i motsats till *Miljöbalksutredningen* från samma år.⁴² Arbetet med kulturresevat i fysiska miljöer verkar i och för sig fungerat som katalysator för en samverkan mellan naturmiljö- och kulturmiljösektorerna på nationell och regional nivå. Samma tongångar fanns dock redan i utredningen om kulturminnesvärden från 1972. Här beskrevs en möjlig samverkan som av väsentlig betydelse för att den nya länsantikvarieinstitutionen skulle förläggas till länsstyrelsens planeringsavdelning. På så sätt menade MUS 65 att kulturminnesvärden skulle kunna hävda sina intressen och finnas med, när en samlad planering för hela miljövärdsskiktet förenades till gemensamma regionala aktionsprogram. Miljöbalksutredningen tydliggjorde 24 år senare värdet av att se samspelet mellan kulturlandskap och natur-

miljö, vilka kunde sammanföras i det nya kulturresevarsinstitutet och ge miljödiskursen ytterligare en dimension:

Ambitionen att slå vakt om den historiska dimensionen i landskapet kan därför beskrivas som ytterligare en bevaringsaspekt vid sidan av omsorgen om den biologiska mångfalden och om landskapsbilden ur rent estetisk synpunkt.

Resultatet vid tillämpningen av miljöbalken blev alltså ett professionellt samarbete mellan tjänstemän inom den antikvariska diskursen och miljödiskursen, men samtidigt en degradering av kulturmiljöns värden och en splittring inom kulturarvspraktikens egna fackområden. Skärpningen och samordningen av miljölagstiftningen passade kanske biologer på regional och lokal nivå som arbetade inom myndighetsstrukturer, men arkeologer och bebyggelseantikvarier märkte snarare en ytterligare splittring eftersom de skulle verka i gränssnittet mellan tre lagstiftningar, samarbeta inom den antikvariska diskursens två olika organisationskulturer, med länsstyrelsens myndighetsutövande och läns museets kunskapsförmedlande uppdrag, samt dessutom samverka med miljödiskursens företrädare i enlighet med regeringens regleringsbrev för 2003. Vi ser här mängder av sprickbildningar och möjliga konflikthärdar inom bevarandepraktikerna och det innan ett tidigt samråd inför en vägutredning ens har skett och en miljökonsekvensbeskrivning beslutats. En fråga öppnar sig med anledning av denna ordning: Är det över huvud taget möjligt att bevaka ett riksintresse som Kvissle – Nolby – Prästbolet genom hela processen ända fram till vägutredningens slutliga beslutsrekommendation?⁴³

Vägorridor B innebar att trafikplatserna Klockarberget och Nolby med anslutningsvägar skulle anläggas inom riksintresseområdet

130 och att fyrfältsvägen däremellan skulle gå dels på 15 meter höga vägbankar och dels i djupa bergskärningar. Förslaget från Vägverket Region Mitt att förorda alternativ B över Kvissle – Nolby – Prästbolet möttes av protester från såväl kommun- och regionpolitiker som lokalbefolkningen och den professionella kulturmiljövärden. *Njurunda E4 förening* hade bildats redan 1990 när Vägverket föreslagit en motorväg längs befintlig sträckning. Föreningens syfte var att verka för en optimal ombyggnad av E4, men också att arbeta mot den inre ledens gamla alternativ G-Kusten och sedermera B-förslaget. Sundsvalls kommun förordade fortfarande alternativ A i enlighet med sin översiktsplan, men kommunstyrelsen och den politiska majoriteten kom att ändra uppfattning eftersom Sundsvall Vatten AB så starkt motsatte sig korridorrens sträckning och framhöll att det inte finns några skyddsåtgärder som är tillräckligt tillförlitliga i ett längre perspektiv. När kommunen ändrat sig i frågan kom även Länsstyrelsen i Västernorrlands län att ändra ståndpunkt eftersom landshövdingen uppfattat att folket genom den politiska majoriteten sagt sitt, men också eftersom han ville behålla den regionala enheten till stöd för vägprojektet. Vi minns att Sundsvall kommun hade hållit en politisk dörr öppen genom att inte utfärda juridiskt bindande områdesbestämmelser enligt plan- och bygglagen för Kvissle – Nolby – Prästbolet. Ansvar för skyddet av riksintresset hade således förts vidare till den nationella miljölagstiftningen och den regionala tillsynsmyndigheten – vars högsta tjänsteman hänvisade till den kommunala majoritetens beslut. Länsstyrelsen avstod på så sätt från sin uppgift att skydda dessa riksintressanta kulturvärden från att förstöras av kommunens majoritet och därmed sattes miljöbalken ur spel. Beslutet om E4 Sundsvall landade så-

ledes mittemellan stolarna, där varken kommunala områdesbestämmelser eller nationella riksintresseinstitut var tillämpliga. Länsstyrelsens jordbruksdirektör motsatte sig dock beslutet och påpekade att vägutredningen var bristfällig, medan länsantikvarien meddelade en liknande avvikande mening bl.a. eftersom Riksantikvarieämbetet i sitt yttrande skrivit att alternativ B påtagligt skadar kulturmiljön i riksintresset Kvissle – Nolby – Prästbolet. Det statliga verket Sveriges geologiska undersökningar avlog däremot alternativ A eftersom vattentäkten i Ljunganåsen hotades, medan både Länsmuseet Västernorrland och Medelpads hembygdsförbund ansåg B-alternativet som oacceptabelt. Vägverket Region Mitt påtalade dock i beslutsdokumentet att de i fallet Gamla Uppsala ansåg sig indirekt ha ett prejudicerande regeringsbeslut som innebar en underordning av kulturmiljövärdens starka riksintressen:

Vägverket noterar emellertid att regeringen under år 2000 har fastställt en sträckning för E4 norr om Uppsala, där sträckningen står i konflikt med starka riksintressen för kulturmiljön.⁴⁴

I artikeln *Nog med lobotomerade kulturmiljöer* gick arkeologen Per H. Ramqvist till motangrepp: "Vi har flera kända exempel på vad som händer med kulturmiljöer när man låter t.ex. nya vägar skära igenom dem. Det blir en oöverstiglig barriäreffekt som innebär, oavsett om det finns sevärda lämningar kvar på båda sidor om barriären, att miljön ur kulturmiljösynpunkt effektivt dödas." Ärendet om E4 Sundsvall har sedan 2001 även varit uppe vid en frågestund i riksdagen inför regeringens tillåtelseprövning.⁴⁵

AVSLUTNING

Målen för Statens kulturråd är att:

– genom bidragsgivning, information, samverkan och andra åtgärder främja konstnärlig och kulturell förnyelse, främja kulturarvet och bruket av det inom konstarterna, folkbiblioteksväsendet och museerna samt vidga delaktigheten i kulturlivet och stimulera eget skapande. (*Mål för Statens kulturråd. Regleringsbrev 2002. Kulturdepartementet. Ku2001/2885/Sam*)

Finns det absoluta värden: Mänskliga rättigheter som står över varje världslig makt, riksregalier som är oskattbara eller världsarv som ska skyddas till varje pris? Det är en evig fråga som än i dag ger upphov till krockar runt om i Sveriges landskap. Museernas antikvarier kommer åkande i god fart till en kulturmiljö som myndigheter och museer beskriver som omistlig och ovärderlig. Det kan vara länsstyrelser och Riksantikvarieämbetet som beskriver ovärderliga byggnadsminnen och unika riksintressen som Kvissle – Nolby – Prästbolet, eller regeringen och Unesco som formulerar ett världsarvs absoluta och universella bevarandevärde: "Tanums hällristningsområde är ett enastående exempel på bronsålderskonst av högsta kvalitet. Motivens variationsrikedom är ett unikt vittnesbörd om livet under europeisk bronsålder." Dessa miljöer ska till varje pris bevaras för kommande generationer – de är ovärderliga, det vill säga kan inte värderas efter ekonomiska kalkyler. När antikvariern väl är framme i en sådan miljö sker därför en frontalkrock med den instrumentella syn på samma miljö som anläggs vid t.ex. vägutredningar av ingenjörer, ekonomer och politiker. Antikvariens yrkesroll innebär att se miljön som en informationsbank för det förflutna. Begrepp som sekler och generationer kolliderar därför med en terminologi präglad av väghållnings-

planer och modetrender, kvartalsekonomi och galluppolitik. Museimannen ser en säregen miljö med egna bevarandevärden, medan kulturmiljön för de senare representerar en ahistorisk möjlighet för exploatering, där en livslängd på 60 år för en motorväg som E6 kan anses vara samhällsekonomiskt försvarbar.⁴⁶

Vi har sett vad som krävs för att natur- och kulturvärden ska existera i sin egen rätt. Värdena kräver en professionell vårdpraktik som i sin tur möjliggör ett frivilligt engagemang med eget mål som står utanför en ekonomisk uppgörelse. Det gäller således att upprätta en generositetsrelation i vilken människor utan villkor erkänner natur- och kulturmiljön i dess omätbara värde. André Gorz ställer egenvärdets autonomi mot den ekonomiska kalkylens heteronomi och menar att en verksamhet är autonom när den sker utanför det inkomstbaserade arbetet, samt är helt utan nödvändighet: "ingenting annat får motivera dem än önskan att låta världen få del av det Sanna eller det Sköna eller det Goda."⁴⁷ Först i denna autonoma frizon kan en mängd ekonomiskt onyttiga värden som mänskliga rättigheter eller natur- och kulturvärden existera. Det betyder också att ansvaret måste delas mellan professionella verksamheter och frivilliga krafter för att vår miljö och vårt kulturarv ska vara en angelägenhet för oss alla gemensamt – därav regeringens krav på Statens kulturråd: för att främja kulturarvet måste delaktigheten i kulturlivet vidgas. Vi kan iakttä samma symbios mellan ideellt och formellt i det faktum att en autonom frizon kräver heteronoma lagrum för att existera. Skyddet av natur- och kulturmiljön måste vara lagstadgat för att kunna tillämpas av tillsynsmyndigheternas tjänstemän som i sin yrkesroll möter den ideella hembygds- eller kulturföreningen vars arbete "för oss" är sitt eget mål.

Problemet för antikvarierna är dock att kulturavspraktikens utveckling från objekt till område infogats i naturvårdens speciallagstiftning och inte i kulturminneslagen. Kulturmiljön inordnas med andra ord i ett miljöbegrepp som degraderar och begränsar kulturavspraktdimensionerna. Miljöbalken erkänner biologisk mångfald i vildmark och kulturbygd som begränsar "artism", men gör sig samtidigt skyldig till "tempism" eftersom balken inte innehåller en antikvarisk bevarandelogik med historiskt landskap, estetiska landskaps- och stadsbilder samt immateriella kulturvärden i form av lokala sägner och traditionella yrkeskunskaper. Miljödiskursens lagstiftning är utformad för att bevara den fysiska mångfalden i nuet, men är ahistorisk och således inte anpassad för den antikvariska diskursens bevarandevärden. Kulturavspraktdimensionerna finns naturligt nog inskrivna i kulturminneslagen som samtidigt endast är inriktad på objektsskydd och därmed saknar institut för områdesskydd som riksintressen eller kulturreservat... Lösningen kan vara att utvidga miljöbegreppet i miljöbalken genom att skriva in kulturminneslagens bevarandedimensioner där och rent formellt skapa en jämlik situation mellan natur- och kulturmiljön. Miljöbegreppet skulle då innefatta människors hälsa och säkerhet, kulturmiljöns bevarandevärden, naturmiljöns bevarandevärden och naturresursernas långsiktiga hushållning. Bevarandet av det materiella och immateriella kulturavspraket skulle på så sätt vara del i bekämpandet av miljöförstörelsen.

Konsten är att överföra den formella nyordningens jämställdhet mellan natur- och kulturvärden till tillämpningens område, men också att montera ned hierarkin i samhället som sätter ekonomi före miljö. Vi har sett hur dessa maktrelationer detroniserat kulturvärdena i Tanum och Kvissle – Nolby – Prästbolet,

fastän det rör sig om jordens respektive landets märkligaste och mest bevarandevärda kulturmiljöer. Det har kunnat ske på grund av att den programmerade heteronomins vägutredningar måste relatera till juridisk-tekniska definitionssystem; de kan inte fokusera på diffusa kulturvärden som klingar av utan tanke på gränsmarkeringar i landskapet. På så sätt kom vägutredningen för E4 Sundsvall att tydliggöra i både text och bild kulturmiljöbyråkratins utvecklingshistoria i form av olika tiders gränsmarkeringar för riksintresseområdet och dess utvidgning i samband med naturresurslagens införande 1987. Samma intresse för lagens råmärken finner vi i vägutredningen för E6 Rabbalshede – Tanumshede:

Med världsarvsområdet avses i denna jämförelse området så som det avgränsats vid tillfället för upptagandet på världsarvslistan. Påverkan på kulturmiljön utanför världsarvsområdet behandlas under rubriken Kulturmiljö.

Förslagen för att mildra miljökonsekvenserna av vald vägkorridor Röd 23 för E6 och alternativ B för E4 är också bekymmersamma ur ett antikvariskt perspektiv. Vägverket vill här använda sig av överdäckningar där ett skapat landskapsfragment läggs på en s.k. arkeodukt eller ekodukt som ska fungera som en grön bro över motorvägen. Vägutredningen för Sundsvall anser att en sådan lösning kommer att mildra ingreppen vid trafikplats Nolby och hålla samman traktens gårdsbildningar, medan den bohuslänska utredningen hotar att skada ett gravfält genom sin placering av ekodukten i Utäng;⁴⁸

För att bibehålla det fysiska sambandet mellan fornborgen och gravfältet kan en ekodukt/viltpassage (bred bro med vegetation) anläggas. Terrängen vid fornborgen är sluttande. Förläggs vägen i den västra delen av

korridoren finns ingen skärning på den ena sidan utan den får byggas upp för ekodukten. Det bör också vara möjligt att leda bäcken från Siken över ekodukten, vilket kan medverka till att skapa en levande miljö.⁴⁹

Kulturmiljön behandlas här ur en enda estetisk-kosmetisk synvinkel som snarare förstärker barriäreffekten genom att den manifesteras i en arkeodukt eller överdäckning. Åtgärden stärker endast den visuella landskapsbilden inom ett ytterst begränsat område, men varken det historiska landskapets helhetsvärden eller de olika landskapselementens samband med varandra.

Den ekonomiska rationaliteten var överordnad princip vid bägge projektutredningarna. Vi kan dessutom – när det gäller den underordnade miljöhierarkin – använda oss av beslutsavvägningarna för att se vilket värde som natur- och kulturmiljöer tillskrevs vid vägutredningarna. Världsarv Tanum jämfördes t.ex. i det närmaste med Kornbybergets naturmiljö och regionala klass II-biotoper, medan den kommunala Nolby vattentäkt i sin tur övertrumpfde den riksintressanta kulturmiljön Kvissle – Nolby – Prästbolet. Det betyder att kulturvärden i denna heteroreglerade logik måste befinna sig minst två skyddsnivåer högre än naturvärden för att räknas som jämlika – eller rent konkret: världsarv för kulturvärden överskuggar endast kommunala naturvårdsintressen, medan riksintressen för kulturmiljövärden endast har företräde när det gäller enskilda intressen hos fastighets- eller markägare. Allmänna kulturmiljöintressen ställs dock under det enskilda ägarintresset eftersom det privata ägandet tillhör den hegemoniska makt sfären, men också för att ägandets absoluta helgd tydliggörs bl.a. i kulturarvspraktikens centrala dokument: världsarvskonventionen och kulturminneslagen.

Rivningarna sommaren 2002 av Östrands arbetar- och tjänstemannabostäder är ett tydligt exempel på den strukturella maktordning som placerar den globala koncernen SCA:s enskilda ägarintressen över Timrå kommuns allmänna kulturmiljöintressen. Östrands disponentvillor och personalbostäder ritades mellan 1948 och 1951 av arkitekterna Axel Grönwall och Ernst Hirsch, medan grönområdena utformades av trädgårdsarkitekten Jange Blomkvist. Området fick goda och välplanerade bostäder som lekte kurragömma längs Näsbergets höjddkurvor och gav de boende en arkitektonisk upptäcktsfärd i färg och form. Arkitekterna lyckades infoga fyra hustyper i sex huslängor medan trädgårdsarkitekten skapade gröna uterum för lek och fest med gungor, karusell och flaggstång mitt bland hus, träd och buskar. Så här mer än 50 år senare fanns fortfarande en levande helhetsmiljö med disponentvillor, arbetar- och tjänstemannabostäder samt industrimiljö som visade upp de allra finaste socialestetiska kvaliteterna från tiden. Östrandsområdets folkhemsbygge var en omistlig del av en värdetrio tillsammans med två kulturmiljöer av riksintresse i närområdet: Merlo-Skönvik med träpatronens slottsliknande villa och arbetarnas trånga kaserer, samt Vifstavarv med hamndirektörens herrgård och arbetarnas flygelbyggnader längs bruksgatan. Tillsammans utgjorde de ett unikt bebyggelsesdokument över Sveriges förindustriella och industriella historia i den landsände som mer än andra präglats av denna revolution. Personalbostädernas värde beskrevs utförligt i *Program för kulturmiljövård i Timrå kommun* från 1995:

Miljön har mycket stora samhälls- och arkitekturhistoriska värden och bör bevaras i oförvanskat skick. Detta gäller även byggnadsdetaljer som ytterdörrar, fönster

134 m. m. Bebyggelsen omfattas av PBL 3:12 §. Skydds-föreskrifter för miljöns bevarande bör regleras i detaljplanen.

Bostadsområdet blev aldrig en del av ett riksintresse, men dess skydd länkades till den kommunala plan- och bygglagens starkaste bevarandeparagraf. Kulturmiljövårdsprogrammet förblev dock en formell papperstiger eftersom det inte följdes av någon juridiskt bindande ändring i detaljplanen där bevarandaspekterna skulle ha införts. På så sätt kunde kommunstyrelsen tillstyrka rivningen på grundval av de preventiva tillväxtskäl som SCA anfört i sin ansökan om rivningslov: området skulle vara obebyggt eftersom den närbelägna massfabriken kunde bli föremål för expansion i framtiden.⁵⁰

Vi ser tydligt att ett möte måste ske mellan lagrummens yrkespraktiserande tjänstemän och frizonens självutvecklande människor – både när det gäller rivningslov och vägexploateringar. Juristen och MKB-experten Peggy Lerman beskriver i *Boken om MKB* nödvändigheten av ett tidigt möte mellan exploitörer och allmänhet: "För att få ökad tyngd åt miljöfrågorna och därmed ökad hänsyn behövs trycket från allmänheten i tidiga skeden." Miljöhänsyn i vägutredningar kräver således inte bara professionella experter i miljökonsekvensbeskrivningar, utan också engagerade människor i lokalsamhället. Detta kreativa möte behöver dock ske långt innan en vägexploatering aktualiserats, nämligen i det grundläggande lokala arbetet med översiktsplaner, detaljplaner och områdesbestämmelser eftersom allmänna intressen definieras och skyddas här. Såväl miljöbalken som plan- och bygglagen innehåller redan i dag skisser över en sådan mötesplats. Vid förslag eller ändringar som berör översiktsplaner krävs samråd med länsstyrelsen och vid

vägutredningar ska samma regionala tillsynsmyndighet hålla tidiga och utökade samråd.

Under dessa rådslag kan således den programmerade heteronomins juridisk-tekniska plangrupp, tillsynsmyndighet och sakägare möta ett autonomt och informellt miljönätverk där professionella museimän och naturvårdare, vetenskapsmän och konstnärer samverkar med frivilligt engagerade privatpersoner, kultur- och hembygdsföreningar som arbetar "för oss". Samtidigt som en projektrelaterad miljökonsekvensbeskrivning sjösätts av länsstyrelse och projektledning eller en ändring av kommunal översiktplan föreslås, beslutar således miljönätverket om t.ex. estetisk-vetenskaplig utställningsgestaltning för att producera ett autonomt beskrivande material om kulturmiljöns art och betydelse, eller om museipedagogisk verksamhet i den fysiska miljön i samarbete med lokalhistoriker och amatörbiologer. På så sätt skapas det tryck från allmänhet och museum som behövs för att ge nog tyngd åt miljöfrågorna så att de klarar sig under hela den komplexa resan fram till vägutredningarnas slutliga beslutsrekommendationer och regeringens tillåtlighetsprövning.⁵¹

Medan länsstyrelsen begränsas av sin roll som regional tillsynsmyndighet, ska ett länsmuseum enligt förordningen om statsbidrag till regional kulturverksamhet vara en fri samlingspunkt där bl.a. miljö och konst möts:

4 § Statsbidraget till regionala museer skall syfta till att stödja museerna i deras uppgift att samla in, bearbeta och förmedla kunskaper om regionens kulturarv, dess konstutveckling samt om samhället och miljön i övrigt. Bidraget skall ge museerna möjlighet att ta det ansvar för kulturmiljöarbetet som vilar på dem.⁵²

Museernas ansvar för kulturmiljöarbetet kan inriktas på ett aktivt samarbete i ständigt föränderliga miljönätverk, där professionella mö-

ter amatörer, antikvarier möter biologer och forskare möter konstnärer för att gemensamt försöka fånga de värden som miljö innebär. Museiverksamheten kan vidare inom de antikvariska kompetensområdena inriktas på förebyggande arbete som förklarar och stärker miljöernas värden. Detta i stället för som i dag på passiva räddningsutgrävningar och exploateringsdokumentationer som kommer till stånd först när alla beslut är fattade och som då begränsas till aktuell vägkorridor eller tillstyrkt rivningslov. Dagens arbetssätt är således raka motsatsen till en vetenskaplig museiverksamhet som utgår från på förhand givna temaområden och frågeställningar som i sin tur pekar ut relevanta undersökningsobjekt.

Regeringens kulturpolitiska mål i 2002 års regleringsbrev kan uppfyllas när aktiva regionala museer främjar kulturarvet och bruket av det inom konstarterna genom estetisk-vetenskaplig utställningsgestaltning samt vidgar delaktigheten med hjälp av informella miljönätverk. När sedan kulturarvspraktikens yrkesroller renodlats till länsmuseets förmedlingsantikvarier med autonoma miljönätverk och länsstyrelsens tillsynsantikvarier för heteronoma miljökonsekvensbeskrivningar och översiktsplaner, skapas också den för miljön nödvändiga samt för bevarandepraktikerna kreativa och utvecklande symbiosen mellan frizon och lagrum.

NOTER

- Texten är en förkortad version av en C-uppsats med samma titel, vt 2003 vid Institutionen för idéhistoria och vetenskapsteori, Göteborgs universitet.
- Den omfattande källförteckningen och bibliografin till uppsatsen finns tillgänglig på tidskriftens hemsida: www.nordiskmuseologi.com

1. SFS 1988: 950. 1 kap. 1–2 §§ & 2 kap. 1–2 §§; SOU 1996: 128. s 275; Gorz, André 1988:162, 188 & 197; Gorz, André 1997:108; Jfr: Berg, Kristian 2000:26. Endast ca 250 av ca 300 000 kända fornlämningsområden hade gränsbestämts 1996.
2. Gorz, André 1988:187.
3. Gorz, André 1988:198f & 201; SFS 1988: 950. 1 kap. 1 §. Jfr: Berg, Kristian 2000:24f.
4. SFS 1988: 950; SFS 1998: 808; SFS 1987: 10; *Konvention om skydd för världens kultur- och naturarv; Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*: s 1 – citat.
5. Connolly, William E. 1974:10ff, 200ff & 203 – citat; Sörlin, Sverker 1991:214 & 221f. Jfr situationerad kunskap: Landström, Catharina 1998:47 – citat: "Vetenskaplig forskning kan därmed förstås som olika sätt att se naturen och samhället. Allt seende utgår någonstans ifrån, det finns inget seende som ser allt överallt ifrån."; Connell, Robert William 1999:67 – citat: "Kritisk samhällsvetenskap kräver en etisk grundton som empiriskt grundar sig på de situationer som studeras. Grundtonen för analysen i denna bok är social rättvisa"; Gorz, André 1988:119 – citat: "Detta etiska krav – individualiteternas självförverkligande vid bedrivande av verksamheter utan ekonomisk rationalitet – sammanfaller [...] inte med något arbete eller hantverk som bedrivs för ekonomiska ändamål."
6. Gorz, André 1988:45ff, 60f, 135f & 44. Gorz samhällsanalys är en vidareutveckling och nyansering av filosofen och sociologen Jürgen Habermas "livsvärld" och "systemvärld". Jfr Gorz sociala analys om lönearbetet i globaliseringens tid: Gorz, André 1997.
7. Gorz, André 1988:47, 148 & 42 – citat.
8. Gorz, André 1988:122, 208f, 156 & 96f. Jfr om ekologisk holism, värdepluralism och självförverkligande: Sörlin, Sverker 1991:33ff, 155, 160,

- 175 & 186ff.
9. Liedman, Sven-Eric 1998:298f.
 10. SFS 1998: 808. 1–3 kap. SFS 1988: 950. 1 kap. 1 §; SFS 1987: 10. 2 kap. 1–3 §§, 3 kap. 1–3 §§ & 1 kap.1 § – citat; Sörlin, Sverker 1991:157f; Connell, Robert William 1999: 95, 97 & 100ff. Connells feministiska maktanalys grundas på två postulat: dels mäns överordning över kvinnor och dels vissa mäns dominans över andra män.
 11. Hedrén, Johan 1998:105ff; Bäckström, Mattias 2002:16f; Bergils, Lena 2002:2f & 6; Wijkander, Keith 2000:8ff; Johansson, Bengt O.H. 2000:18f; SOU 1938: 60. s 21ff & 25ff; SOU 1971: 75. s 175ff; Prop. 1987/88: 104. s 27ff; Schibbye, Bengt & Pålstam, Ylva 2001:5; Aronson, Peter 2003:68f & 72f; Lindvall, Karin 2002:4ff; Prop. 1998/99: 114. s 21.
 12. SOU 1996: 128. s. 66ff & 350; Wijkander, Keith 2000:10; Selinge, Klas-Göran 1991:516. Miljöbalksutredningen 1996 ville införa kulturreservat i miljöbalken, medan Kulturarvsutredningen samma år förordade att kulturreservat skulle införas i kulturminneslagen. Jfr: Prop. 1987/88: 104. s 26.
 13. SFS 1998: 808. 2 kap. 7 §.
 14. *Konvention om skydd för världens kultur- och naturarv*. 4 art. & 6 art; Gibson, Michael F. 2002:49 – citat; skr. 2001/02: 171. s 3; Hoberg, Birgitta 2002:5. Jfr: Prop. 1998/99: 114. s 30 – regeringen anser att Sverige bör engagera sig i ett solidariskt samarbete med andra länder för att skydda mänsklighetens kulturarv.
 15. Janik, Allan 1986:5f; Connolly, William E. 1974:10ff. Se ang kulturarvets begreppshistoria och definitionsproblem: Beckman, Svante 1993:64ff; Beckman, Svante 1998:13ff; Bäckström, Mattias 2002:6ff & 22ff; Janik, Allan 1986:6 Sammanfattning av Gallies analysredskap.
 16. Connolly, William E. 1974:23ff; Janik, Allan 1986:8 – citat; Berg, Kristian 2000:23f; Prop. 1987/88: 104. s 27. Se ang TVÄRS-projektet, Agenda Kulturarv och Museum 2000 bl.a: *Samverka – för en hållbar utveckling av landskapet*; Schibbye, Bengt & Pålstam, Ylva 2001:5ff; Lindvall, Karin 2002:4ff; Sörlin, Sverker 2002:20ff; Johansen, Birgitta 2002:38ff; Beckman, Svante 2002:52ff; Aronson, Peter 2003:68ff; Ågren, Per-Uno 2002:15f, 111ff & 175f.
 17. Prop. 1998/99: 114. s 21ff. Jfr: Schibbye, Bengt & Pålstam, Ylva 2001:5f & 11ff; *Samverka – för en hållbar utveckling av landskapet* s 2, 4f & 7ff; VV publ. 2002: 42. s 40f & 102.
 18. Lerman, Peggy red 1997a:3, 9, 15, 19, 29f, 39; VV Publ. 2002: 42. s 7f, 32 & 104; SFS 1998: 808. 6 kap.
 19. SFS 1998: 808. 5–6 kap; Lerman, Peggy red 1997a:10, 21f, 27, 64f, 68, 79f, 86f & 90ff; Lerman, Peggy red 1997b:14f; VV Publ. 2002: 42. s 7, 31, 42f, 102 & 110f; Antonsson, Hans 2001:22f; VV Publ 1995:30; VV Publ. 2001:50; VV Publ. 2002:41–42; Westerlind, Ann-Mari m.fl 1997; Brandell, Magnus 1999; Schibbye, Bengt & Pålstam, Ylva 2001. Riksdagen beslutade i april 1999 om 15 nationella miljökvalitetsmål: 1. Frisk luft; 2. Grundvatten av god kvalitet; 3. Levande sjöar och vattendrag; 4. Myllrande våtmarker; 5. Hav i balans samt levande kust och skärgård; 6. Ingen övergödning; 7. Bara naturlig försurning; 8. Levande skogar; 9. Ett rikt odlingslandskap; 10. Storslagen fjällmiljö; 11. God bebyggd miljö; 12. Giftfri miljö; 13. Säker strålmiljö; 14. Skyddande ozonskikt; 15. Begränsad klimatpåverkan. Jfr "Mål och mått-metoden": VV Publ. 2001:50. s 17.
 20. Bohusläns museum rapport 1998: 19 s 2f & 5f.
 21. Bohusläns Museum rapport 1998: 19. s 2ff; Cullberg, Kjerstin & Ståhl, Elizabet red 1987:2ff & 7ff; *Hällristningar i gränsbygd*.
 22. Bohusläns Museum rapport 1998: 19. s 5f.
 23. VV Publ. 2002: 42. s 98; SFS 1998: 808. 3 kap;

- obj. nr 4187. Vägutredning 1999-04-26. s 1, 7 & 11; *Europaparlamentets och rådets beslut nr 1692/96/EC*. 1–2 rec; Nordin, Svante 1995:532f & 535; Berg, Kristian 2000:25; Wijkander, Keith 2000:7. Utbyggnaden av väg E6 genom Bohuslän ingår i den *Nordiska Triangeln* – ett av 14 prioriterade TEN-projekt inom EU som ska vara avslutade kring 2005.
24. Sörlin, Sverker 1991:274; VV Publ. 2002: 42. s 7, 31, 36, 110f & 9 – citat; Lerman, Peggy red 1997a: 64f; Bohusläns Museum rapport 1998: 19; Bohusläns Museum rapport 2001: 14; Raä UV Väst rapport 2001: 19.
25. Obj. nr 4187. Vägutredning 1999-04-26. s 1, 28, 31, 33, 35f, 40, 42, 55, 57, 63ff & 67; obj. nr 4187. Miljökonsekvensbeskrivning 1999-03-26. s 16, 24, 28f & 61ff.
26. Obj. nr 4187. Vägutredning 1999-04-26. s 7, 35f, 40ff, 63 79; Obj. nr 4187. Miljökonsekvensbeskrivning 1999-03-26. s 12ff, 34, 36 & 60f; *Riksinträsanta kulturmiljöer i Sverige*. s 108.
27. Obj. nr 4187. Vägutredning 1999-04-26. s 79.
28. VV Publ. 2002: 40. s 13; VV Publ. 2002: 42. s 53 & 56; VV Publ. 1995: 30. s 19 & 27; Obj. nr 4187. Miljökonsekvensbeskrivning 1999-03-26. s 12ff & 60f; Obj. nr 4187. Vägutredning – slutrapport 2001-11. s 29ff & 58f. Miljökonsekvensbeskrivningarnas från 1999 och 2001 sammanställningar av de mest väsentliga konsekvenserna lyder som följer: Naturmiljö; Kulturmiljö; Världssarv; Landskapsbild; Friluftsliv; Naturresurser. Jfr ang former för MKB; Lerman, Peggy red 1997a:12 & 21. I såväl miljöbalkens som den tidigare naturresurslagens begrepp ”naturresurs” ingår både markens avkastning, försvarsintressen och värden för natur- och kulturmiljö samt friluftsliv, men i Vägverkets handböcker och vägutredningar som analyseras här begränsas naturresursbegreppet till markens avkastning i jord- och skogsbruk eller vattentäkt. Se ovan handböcker och SFS 1998: 808. 3 kap; SFS 1987: 12. 2 kap.
29. Bohusläns museum rapport 1998: 19. s 12 & 24ff; Obj. nr 4187. Miljökonsekvensbeskrivning 1999-03-26. s 22ff; Obj. nr 4187. Vägutredning 1999-04-26. s 48f & 66, *Göteborgs-Posten* 2000-06-14; *Göteborgs-Posten* 2000-06-13; *Göteborgs-Posten* 1999-07-17; *Göteborgs-Posten* 1999-07-13; Bertilsson, Ulf & Hoberg, Birgitta 2000 – citat; Bertilsson, Ulf 2002:12.
30. Obj. nr 4187. Vägutredning – slutrapport 2001-11. s 78 – citat.
31. Skr. 2001/02: 171. s 1 & 8f; Hoberg, Birgitta 2002:7; Bertilsson, Ulf 2002:14f; Obj. nr 418 Vägutredning – slutrapport 2001-11. s 11, 33f & 49. Intervju med Jan Ottander 2003-03-24. Riksantikvarieämbetet fattade 1997 beslut om ny avgränsning av kulturmiljöns riksintresseområde KO52. Kodad gräns blev dock klar först i oktober 2000 vilket innebar en utvidgning som innefattar bl.a. fornborgen. Världssarvsområdets gränsmarkeringar ligger fortfarande fast. Se bl.a: Tanums kommun 2002:61.
32. Länsmuseet Västernorrland rapport 1999: 8. s 16 & 18; Grundberg, Leif 1996:98.
33. Löfgren, Emil 1918; Löfgren, Emil 1928:8 – citat; Grundberg, Leif 1996:83f, 87f & 96ff; Länsmuseet Västernorrland rapport 1999: 8. s 16 & 10 – citat: ”En sökning i Riksantikvarieämbetets sammanställning över riksintresseområden i Sverige visar att i landet finns endast 19 riksintressanta kulturmiljöer med liknande kvalité som Kvissle-Nolby-Prästbolet. På ingen av dessa platser är dock landhöjningen så påtaglig. Här kan människornas nyttjande av sin naturmiljö följas och förstås på ett enastående sätt. Området kan alltså ses som unikt också i ett nationellt perspektiv.”
34. SFS 1998: 808. 6 kap; SFS 1971: 948. 15–19 §§; VV Publ. 2002: 42. s 7; E4 Sundsvall 2000-08. s 6f; E4 Sundsvall 1992-07a. s 1 & 4; E4 Sundsvall 1992-07b. s 1ff; E4 Sundsvall 1997-

- 138 12. s 6; Johansson, Maria 2002: 43 & 45.
35. SFS 1987: 10. 1 kap. 3 §.
36. SFS 1987: 12. 2 kap. 6 §; SFS 1987: 10. 1 kap. 3 § & 2 kap. 1 §; SFS 1998: 808. 3 kap. 6 §; Antell, Elina 1990:51f & 54. Intervju med Peter Sundborg 2003-06-03.
37. E4 Sundsvall 1997-12. s 28f & 106; E4 Sundsvall 1999-06-28. s 9 & 11f; E4 Sundsvall 1992-07a. s 12ff.
38. E4 Sundsvall 1997-12. s 29.
39. E4 Sundsvall 1992-11-09. 16; Johansson, Maria 2002:42f; SFS 1942: 350. 3 §; Länsmuseet Västernorrland rapport 1999: 8. s 13 & 24; Länsstyrelsen Västernorrlands län 1977: 7. s 42f; SOU 1971: 75. s 175f; SOU 1972: 45. s 84f; Bäckström, Mattias 2002:16ff; Remmare, Per-Olof 2000:52ff; SFS 1987: 12. 2 kap. 6 §; *Riksintressanta kulturmiljöer i Sverige*. s 170; *Riksintressen län för län*. s 9; *Ordlista med kulturhistoriska begreppsdefinitioner*. Se: *Samverkan mellan kulturmiljö- och naturmiljösektorerna*.
40. E4 Sundsvall 1997-12. s 7; E4 Sundsvall 2001-01. s 4 & 12; E4 Sundsvall 2000-08. s 4ff, 98ff & 103 – citat; E4 Sundsvall 1999-06-28. s 4 & 11; VV Publ. 1995: 30. s 27; VV Publ. 2002: 40. s 13; VV Publ. 2002: 42. s 53 & 56; Johansson, Maria 2002: 47 & 55. Jfr ang väghållningsplanen: Obj. nr 4187. Vägutredning 1999-04-26. s 7.
41. E4 Sundsvall 2001-01. s 3, 12 – citat; Sörlin, Sverker 1991:260; Sundsvall Vatten AB 2003.
42. SOU 1996: 128. s 68. Jfr Miljöbalksutredningen del I: SOU 1996: 103. s 316.
43. SOU 1972: 45. s 82f; SOU 1996: 103. s 316 – citat; *Samverkan mellan kulturmiljö- och naturmiljösektorerna*. s 3 & 11. 1965 års musei- och utställningsakkunniga (MUS 65). Utredningens arbete sträckte sig över ett decennium och omfattade tre huvudområden som behandlades i tre betänkanden: *Kulturminnesvård* (SOU 1972: 45), *Museerna* (SOU 1973: 5) och *Utställningar* (SOU 1974: 43), samt *Kulturhistoriskt museum för södra Sverige* (DSU 1975: 2).
44. *Sundsvalls Tidning* 2001-10-19; *Sundsvalls Tidning* 2001-10-30; *Sundsvalls Tidning* 2001-11-13; *Sundsvalls Tidning* 2001-11-27; *Sundsvalls Tidning* 2001-12-01; *Sundsvalls Tidning* 2001-12-05; E4 Sundsvall 1992-11-09. 51; E4 Sundsvall 2000-08. s 43ff & 117; E4 Sundsvall 2001-01. s 13 – citat.
45. Ramqvist, Per H. 2001 – citat.
46. *The World Heritage List* – citat. E6 Rabbalshede – Tanumshede beräknas ha en teoretisk livslängd på 60 år. Se: obj. nr 4187. Vägutredning – slutrapport 2001-11. s 81.
47. Gorz, André 1988: 197ff & 198 – citat.
48. *Konvention om skydd för världens kultur- och naturarv*. 6 art; SFS 1988: 950. 3 kap. 3 §; E4 Sundsvall 2001-01. s 11 & 15; Obj. nr 4187. Vägutredning 1999-04-26. s 56 – citat; Obj. nr 4187. Vägutredning – slutrapport 2001-11. s 49 & 21 – citat; E4 Sundsvall 2000-08. s 43ff.
49. Obj. nr 4187. Vägutredning – slutrapport 2001-11. s 21.
50. Clason, Anders 1974:22f; Bäckström, Mattias & Bergvall, Margareta 2002; Länsmuseet Västernorrland rapport 2002: 6. s 9ff & 15ff; *Riksintressanta kulturmiljöer i Sverige*. s 171f; Timrå kommun 2002-03-19; Timrå kommun 2002-01-24; Timrå kommun 1995: 40, 44f, 51f & 46 – citat; *Sundsvalls Tidning* 2001-10-12; *Dagbladet* 2001-10-12. SFS 1987: 10. 3 kap. – citat: ”12 § Byggnader, som är särskilt värdefulla från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt eller som ingår i ett bebyggelseområde av denna karaktär, får inte förvänskas.”
51. Lerman, Peggy red 1997a: 14 – citat. SFS 1998: 808. 6 kap. 4–6 §§; SFS 1987: 10. 4 kap. 3–5 §§. Se ang länsstyrelsens och länsmuseets roller: SOU 1994: 51. s 118ff.
52. SFS 1996: 1598. 4 §.

SUMMARY

Free space and legal space

This article takes as its point of departure in the distinction made by André Groz between legal space and free space, the former being of a material nature defined by authorities and legal regulations, the latter immaterial, upheld by common practice among citizens representing cultural values in the environment that transcend institutionally applied borders. Historical and aesthetic values are often an important part of the free space, accordingly authorities and agencies defending cultural values related to specific sites – even when they are legally founded – often find themselves in conflict with other agencies in charge of the economic development of the community.

This conflict, which causes dilemmas in political decision making, is demonstrated using two examples, both very important motorway construction projects, one in the southwest of Sweden, the other in the north of the country, both touching on areas with great historical significance.

According to environmental legislation a developer must ask permission to realize his project and must state the consequences of his landuse. When there are conflicting interests in the area the developer is obliged to present an analysis of the consequences and suggest how the damage caused to these conflicting interests may be reduced. This is generally done by presenting alternative sitings for the road. Although in these examples the road projects touched upon areas that are declared World Heritage Sites it is shown that the values asserted by antiquarian authorities are given a very low rating compared to alternatives representing economic gains. The economic gains are measurable and have a limited time horizon but they count for more than cultural values which are immeasurable.

Mattias Bäckström

Antikvarie vid Länsmuseet Västernorrland, Härnösand.

Studerar f.n. idéhistoria vid Göteborgs universitet.

E-mail: mattias.backstrom@telia.com